

Zomerschool 2017

**CARTESIUS
MUSEUM**
VOOR STEDELIJKE
DYNAMIEK EN
VERNIEUWENDE
SAMENWERKING

Versie 04 - digitaal

DE SAMENWERKPLAATS

Samenwerking door crossovers met
kunst en cultuur

19 t/m 23 juni 2017 – READER

Samenstelling **Giep Hagoort** en **Erik Uitenbogaard**

Zomerschool 2017

DE SAMENWERKPLAATS

Samenwerking door crossovers met kunst en cultuur

19 t/m 23 juni 2017

Voor professionals in samenwerking

Deze Zomerschool is een samenwerking met ucooperate.eu, de Amsterdam School of Management (ASOM) en Via Traiectum met participatie door Rabobank Utrecht, Economic Board Utrecht, Crossover Creativity HKU, Schakelklassen HU, UU/USBO, SMart.be en SMart.nl - cultureel en creatief ondernemerschap, Initiatievenfonds gemeente Utrecht, Provincie Utrecht, Welkom in Utrecht, Robot Love, Casco, SBP, SWK Creatieve huisvesting, D66, De Werkspoorkathedraal, Hogeschool Zuyd Creative Cities, Stichting Mijn wijk, jouw wijk e.a.

Kennis delen, ervaringen uitwisselen en werken aan innovatieve concepten vanuit kunst, cultuur en creativiteit. Een DIY/DIT programma.

GEBRUIK READER

Kies het door jou opgegeven dagdeel/thema uit – zie de kantlijn voor het dagdeel – en lees ter voorbereiding de verschillende bijdragen.

Veel leesplezier!

Meer informatie: www.cartesiusmuseum.nl

Contact: zomerschool@cartesiusmuseum.nl

Of bel met Erik Uitenbogaard: 0615633552

Data: van maandag 19 t/m vrijdag 23 juni 2017

Tijden: dagprogramma 9.00 - 17.30

Tijden: avondprogramma 19.30 - 22.00

De Samenwerkplaats wordt georganiseerd door het Cartesius Museum en volgt op **De Kracht van Doen** (2014), conferentie **COOPERATE!** (2014), ucooperate.eu (2015), **Seminar Crossovers**, boek **Cooperate. The Creative Normal** (2016).

READER

Zomerschool 2017

DE SAMENWERKPLAATS

Samenwerking door crossovers met kunst en cultuur

Samenstelling: Cartesius Museum, Giep Hagoort en Erik Uitenbogaard.

Programmaondersteuning: Constance Uitenbogaard en studenten van HKU.

Contactpersoon: Erik Uitenbogaard, erik-uitenbogaard@cartesiusmuseum.org, T 0615633552

'De kick van de ontmoeting, van vriendschap en van goede samenwerking groeit als er ruimte is voor maximale openheid en wanneer de samenwerking kan worden uitgebreid naar meer en sterke deelnemers. Fysieke samenwerking zit diep in ons DNA.'

Erik Uitenbogaard, in het boek **ACTIEVE STEDELING**

Centraal nummer gedurende de Zomerschool 2017:

06 15 01 48 99

Constance Uitenbogaard: Hoofd bureau/Logistiek

Constance Uitenbogaard is gedurende de dagen van de zomerschool aanspreekbaar voor alle logistieke zaken. Van opvang van de deelnemers en de catering tot aan het afsluiten van het dagelijkse bijeenkomsten.

INHOUDSOPGAVE

Welkom – 4

Kort overzicht programma – 6

Programmainformatie:

19 juni 2017 **Maandagochtend** – 8

Plaatsbepaling en perspectief

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 8

Erik Uitenbogaard: Fragmenten uit *Actieve stedeling, een zoektocht naar de stad als samenwerkplaats* – 9

Peter Linde: Sociaal ondernemen met UU studenten en buurtbewoners in Overvecht
Uit: *Ondernemen in de wijk* – 10

Eefke Meijerink: Hoe functioneert een coöperatie van creatief ondernemers die werken vanuit zwermen t.b.v. opdrachten en eigen projecten? – 11

Maandagmiddag – 13

Plaatsbepaling en perspectief in de praktijk

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 13

Smart, de Europese coöperatie – 14

Drie vragen aan **Annelies De Brabandere** – 14

Louis Volont: De ZZP'er: vrij of vogelvrij? – 15

Nienke Binnendijk: advies aan SER en Raad voor Cultuur over werk, creatieven en samenwerkingsverbanden – 15

Karel Janssen, Creative Cities Zuyd – 16

rapport **Passie gewaardeerd** – 17

20 juni 2017 **Dinsdagochtend** – 18

De werking van creativiteit bij crossovers

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 18

Thera Jonker: Europees ELIA-onderzoek Creative Partnership – 19

Drie vragen aan **Thera Jonker** – 19

Over de **Master Crossover Creativity** – 21

Drie vragen aan **Tjaard Horlings** – 21

Case 1: *What Design Can Do*, **Nanne Brouwer** – 22

Case 2: *Adolescents & Jong Adults*, afstudeerontwerp van **Lotte Rensen** – 22

Dinsdagmiddag – 24

Het leiderschap van strategische allianties; kennis delen en mogelijke interventies uitdenken

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 24

Nelly van der Geest: Vijf ingrediënten voor lerende netwerken – 24

Case: **Pre-bachelor ICT voor vluchtelingstudenten** wordt uitgebreid – 25

Nelly van der Geest en Giep Hagoort: LinC lab Strategische Partnerschappen – 26

Installatie Robotlove.nl op de HKU tijdens dag 2 – 27

Studenten over hun project: **Robot Lovers** – 27

21 juni 2017 **Woensdagochtend** – 28

Publieke domein en samenwerking

Arna Notten: creatieve huisvesting – 28

Drie vragen aan **Arna Notten** – 29

Bureau Buiten/Adviesrapport, maart 2017. Een bloeiende creatieve industrie in een levendige stad. De meerwaarde van creativiteit in gebiedsontwikkelingen in Utrecht – 30

Peter Westenberg: Lessons learned on cooperation on a local level – 31

Woensdagmiddag – 32

De stad her-uitvinden?

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 32

Tafel 1: Cornerstones for a new agenda Strong City Strong Countryside 2.0, **John**

Huige and Giep Hagoort – 33

Tafel 2: **Refugees and cooperation** – 34

Drie vragen aan **Rami Ramou** – 34

Giep Hagoort: Vluchtelingenwerk en de methode W.I.D.Z. – 35

Woensdagavond – 36

Hearing over de kwaliteit van samenwerking in de gemeente Utrecht

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 36

Jony Ferket, Gemeenteraadslid D66 Utrecht: Utrechtse startups dreigen Utrecht te verlaten – 36

22 juni 2017 Donderdagochtend – 38

Partnership for food

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 38

Jeen Nijboer: Banking for Food - "Ik heb de allerleukste baan van de Rabobank" – 38

Drie vragen aan **Vasco Klarenbeek en Martijn Rijkse** – 39

Drie vragen aan **Maarten van Deursen** – 39

René Kwant Universiteit Utrecht: Future Food Utrecht – 40

Anne Marie Gout Gemeente Utrecht: Lokaal voedsel – 40

Erik de Bakker: Wageningen Economic Research – 41

Jan-Willem van der Schans: Duurzaam voedsel produceren en consumeren in een breed kader – 41

Donderdagmiddag – 43

Food safari's

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 43

Utrecht Natuurlijk/Steede Hoge Woerd Leidsche Rijn – 43

Geertje's Hoeve, Haarzuilens – 44

EBU-seminar, De mens verdwaald in de slimme stad? – 45

Marleen Stikker in het FD van 13 mei 2017: Internet is kapot – 45

Heerd Jan Hoogveen: Naar een concreet handelingsperspectief in Slimme Steden – 45

23 juni 2017 Vrijdagochtend – 47

Artistieke interventies en crossovers op het gebied van duurzaamheid

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 47

Brett Bannink Memo Ontwikkelingskader Cross-over Cultuur, opgesteld door gedeputeerde Mariette Pennarts, Provincie Utrecht – 47

Harm van den Heiligenberg: Transitielab Utrecht – 49

Melle Smets: Department of Search introduceert in het Utrecht Science Park de 'Methode Kunstenaar' – 49

Case Waldeckpark Maastricht, **Simone Schuffelen** en **Karel Janssen** – 50

Roland van Dierendonck: creative research, ruimte voor Initiatief en samenwerking – 50

Vrijdagmiddag – 52

De praktijk van artistieke interventies en crossovers op het gebied van duurzaamheid

Locatie, tijden, bereikbaarheid, programmaoverzicht – 52

Department of Search: De zoektochten in het kort – 52

Artistieke interventies tijdens de Zomerschool

Thijs van Elten en **Simon Haazen** – 53

Parallel – 54

Tijdens alle dagen van de zomerschool:

Casco Art Institute: Working for the Commons – 54

Achtergronden – 56

Het werk van de toekomst, Een alternatief voor de uberisatie van de economie, Sandrina Gracefecca, 2016 – 56

Checklist LinC PartnerLeiderschap – 57

Aantekeningen over artistieke interventies, Giep Hagoort – 59

Vormen externe partnerschappen, Giep Hagoort – 60

Boeken – 61

Colofon – 63

WELKOM

We heten je van harte welkom op onze Zomerschool *De Samenwerkplaats* die van 19 tot en met 23 juni 2017 in Utrecht gehouden wordt. Deze Zomerschool stelt de kennis over het samenwerken tussen zowel personen als organisaties vanuit de culturele en creatieve sectoren centraal. Een actueel onderwerp gezien de toenemende aandacht voor **crossovers. **Crossovers zijn samenwerkingsverbanden die vanuit verschillende bronnen worden gevoed. Met als doel: nieuwe kennis scheppen, innovaties realiseren en bovenal bijdragen aan een circulaire economie 3.0.** In Utrecht - stad en regio - heeft het onderwerp speciale betekenis omdat de programma's van de dagelijkse besturen (B&W, GS) al sinds enkele jaren oproepen om vooral met elkaar samen te werken. Kunnen we claimen dat Utrecht voorop loopt in het samenwerkingslandschap?**

Zomerschool 2017

Deze reader geeft je als deelnemer de laatste informatie over programma en achtergronden. Naast een digitale versie ontvang je ook een gedrukte versie bij de aanvang van de programmaonderdelen. Nieuwe kennis, ervaringen, ideeën en ontmoetingen vanuit diverse disciplines en in wisselende rollen staan daarbij op de leeragenda. De Zomerschool is een logisch gevolg van de activiteiten die het Cartesius Museum vanaf zijn oprichting in januari 2012 heeft ondernomen. Het *Cartesius Museum voor stedelijke dynamiek en vernieuwende samenwerking* is een initiatief van creatief professionals waaraan kunstenaars, ontwerpers, onderzoekers, docenten, trainers, beleidsmedewerkers, projectleiders en ondernemers deelnemen.

Werkspoorkathedraal als inspiratiebron

De eerste programma's zijn ontwikkeld in de monumentale Werkspoorkathedraal, een reusachtige industriële hal waar ooit locomotieven en bruggen zijn gebouwd. De ambachtelijk omgeving heeft binnen de Werkspoorkathedraal de afgelopen jaren een belangrijke rol gespeeld. Het Cartesius Museum heeft samen met vele anderen aan dit monument niet alleen een naam maar ook en vooral een creatieve invulling kunnen geven, een sfeer en intentie die onder het nieuwe eigenaarschap van ondernemer Bob Scherrenberg is behouden. Enkele toonaangevende programma's waren: De Kracht van Doen (2013), de Openbare Lessen van de CAMU University, Klaslokaal van de Toekomst (2012 en 2013), De Werkspoorkorenopera (2014), de fameuze Cartesiustafel en de publicatie van het boek *Actieve Stedeling* (2015). Kijk voor een overzicht van alle projecten de website cartesiusmuseum.org. Inmiddels heeft het Cartesius Museum een nomadisch bestaan opgebouwd en is het op diverse plaatsen actief, vooral in Utrecht maar ook een enkele maal buiten de eigen stadsgrenzen.

Avontuur aangaan

De Zomerschool 2017 vormt het lustrum van het Cartesius Museum. Ruim honderd deelnemers gaan een avontuur aan rond creatieve crossovers en DoltYourself/DotTogether (DIY/DIT) praktijken, samen met de adoptieorganisaties SMart.be, HKU University of the Arts Utrecht, SWK030 Creatieve huisvesting, Rabobank Utrecht, Economic Board Utrecht en de provincie Utrecht. Met als vertrekpunt creativiteit en samenwerking worden lezingen, rondetafels, paneldiscussies, workshops en safari's gehouden rond thema's als de positie van de ZZP'er, creativiteit binnen crossovers, leiderschap van strategische allianties, creatieve huisvesting, Banking for Food, gemeentelijk beleid en samenwerking, smart cities en artistieke interventies bij duurzaamheidstransities. Deze Zomerschool is ook een vervolg van de in 2014 gestarte activiteiten onder de vlag *Cooperate!* Eerst met een goed bezochte werkconferentie, een jaar later met de lancering van de website ucooperate.eu, in 2016 gevolgd met een seminar en het boek *Cooperate. The Creative Normal*.

Het programma van de Zomerschool laat zien dat een grote verscheidenheid aan thema's en samenwerkingsverbanden de revue passeert. En dan moeten we daarbij optellen de eigen ervaringen en inzichten van de deelnemers aan deze Zomerschool.

Dank

We zijn de adoptieorganisaties grote dank verschuldigd voor hun steun en samenwerking. Zonder deze basis was de organisatie van deze omvangrijke Zomerschool niet gerealiseerd. Graag richten we in dit kader de spotlights speciaal op de HKU die ons vanaf het prille begin (2012, *De Kracht van Doen*) inhoudelijk en financieel heeft ondersteund.

We zijn blij dat we de projecten van Casco, HKU Media/RobotLove en Zero Footprint Campus aan ons programma mogen toevoegen.

Tenslotte danken we bij voorbaat jou als deelnemer voor je betrokkenheid en inbreng bij onze aanpak over wat ons allen intrigeert: hoe kun je vanuit creativiteit tot succesvolle samenwerking komen die buiten en binnen de eigen sectoren en organisaties duurzame betekenis krijgt. Het samenwerken door de sectoren heen is geen typisch Utrechts issue maar we staan wel voor een duidelijke eigen samenwerkingscultuur die een belofte voor stad en regio inhoudt. De belangstelling voor de Zomerschool illustreert deze belofte.

We wensen je plezierige en coöperatieve leerervaringen toe!

Please fasten your seat belt! (Live vest under your seat.) Have a nice flight!

Erik Uitenbogaard, hoofdconservator

Giep Hagoort, conservator cultureel ondernemerschap

'Onze beste hoop voor de toekomst is de ontwikkeling van een nieuw paradigma van menselijke capaciteit, dat op maat gesneden is voor een nieuw tijdperk van het menselijk bestaan. [...] We moeten omgevingen scheppen – op onze scholen, op werkplekken en in banen – waar iedere persoon wordt geïnspireerd om creatief te groeien.'

Ken Robinson en Lou Aronica, in HET ELEMENT, ALS PASSIE EN TALENT SAMENKOMEN

1. PROGRAMMA KORT OVERZICHT

MAANDAG 19 juni 2017:

Plaatsbepaling en perspectief

Locatie: Werkspoorkathedraal, Tractieweg 41, 3534 AP Utrecht

09.00 Inloop 09.30 Start programma m.m.v. Erik Uitenbogaard (CAMU), Peter Linde (UU/USBO), Eefke Meijerink (Creatieve Coöperatie Zwolle), gast: Vera de Jong (Urban Connectors).
12.30 Lunch.

Plaatsbepaling en perspectief in de praktijk

13.30 SMart.be een Europese cooperatie, m.m.v. Annelies De Brabandere (SMart.be), Nienke Binnendijk (SMart.nl), Louis Volont (Universiteit Antwerpen), Karel Janssen (Zuyd Hogeschool), Plus: kennistafel over Europa, ZZP'ers en organisatievormen. 17.00 Informeel.

DINSDAG 20 juni 2017:

De werking van creativiteit bij crossovers

Locatie: HKU, Oudenoord 700, 3513 EX Utrecht

09.00 Inloop, installatie RobotLove 09.30 Start programma m.m.v. Thera Jonker (HKU College), Tjaard Horlings (MA Crossover Creativity), Thijs van Lier (MA Crossover Creativity), Hanke Drop (HU), cases Nanne Brouwer, Lotte Rensen.
12.30 Lunch.
13.00 Lunchpauzeprogramma Robotlove.

Het leiderschap van strategische allianties; kennis delen en mogelijke interventies uitdenken

13.30 HKU/LinC Lab Strategische allianties en leiderschap m.m.v. Nelly van der Geest (HKU educatie), Giep Hagoort (CAMU, ASOM), Hanke Drop (HU).
17.00 Informeel, installatie RobotLove.

WOENSDAG 21 juni 2017:

Samenwerking in het publieke domein

Locatie ochtend: SWK030 Creatieve huisvesting Driehoek Kunst, Vastgoed,

Gebiedsontwikkeling Lauwerecht 12 3514 BB Utrecht

09.00 Inloop 09.30 Start programma m.m.v. Arna Notten (SWK030), Matthijs Bierman (Triodos Bank NL), Peter Westenberg (oud-wethouder Hoorn). Gasten o.a.: Paul Barendrecht (Hooghiemstra Bedrijvencentra), Karin van Looy (gemeentelijk Makelpunt), Marion Jacobse (Sophie Projecten).
12.30 Lunch.

De stad her-uitvinden?

Locatie middag: Kantien/Socius, Ravellaan 96, 3533 JR Utrecht Heruitvinden van het concept 'stad'.

13.30 Tafel 1: **Relatie Stad en Platteland 2.0** m.m.v. John Huige (expert Duurzaam & Veerkracht en conservator Cartesius Museum), Giep Hagoort (CAMU, ASOM). Gast: Brenda Vrieling (Ruimte & Water, Provincie Drenthe).
15.00 Pauze.

15.15 Tafel 2: **Samenwerken en vluchtelingenwerk.** Welkom door Pim Koot (Socius) en Hellen Clemens (Mijn wijk, jouw wijk), m.m.v. Sam Faoud Ahmad, Ammar Alabaadi, Tamer Alalouh (New Neighbours), Hanke Drop (HU Schakelklassen), Wim Goedvolk (Wijkbureau Utrecht West), Mohamed Hegazi, Katinka Jesse (Welkom in Utrecht), Kim van Laar (Einstein Project), Karin Nogossek (Vluchtelingenwerk NL). Organisatie: Rami Ramou (So-On, Mijn wijk, jouw wijk), supervisie: Giep Hagoort.
17.00 Informeel.

Hearing over de kwaliteit van samenwerking in de gemeente Utrecht

Locatie avond : Raadszaal Gemeente Utrecht, Korte Minrebroederstraat 2, 3512 GG Utrecht

19.30 **Hearing Samenwerken en gemeentelijk beleid**, onder leiding van Jony Ferket, raadslid D66.
21.30 Informeel napraten.

DONDERDAG 22 juni 2017:

Partnership for food

Locatie ochtend: Rabobank Utrecht, Beneluxlaan 31/33, 3526 KK Utrecht

09.00 Inloop 09.30 Start programma Banking for Food m.m.v. Jeen Nijboer (Rabobank Nederland), Vasco Klarenbeek (Rabobank Utrecht), Martijn Rijkse (Rabobank Utrecht), René Kwant (Universiteit Utrecht, Future Food), Erik de Bakker (Waneningen University & Research), Anne Marie Gout (Gemeente Utrecht). Gasten: Jelle van der Weijde (EBU), Jan -Willem van der Schans (WUR).
12.45 Lunch.

Food safari's

13.30 Food Safari's.

Met medewerking van Utrecht Natuurlijk, Leidsche Rijn Annelize Lambers, Geertje's Hoeve Haarzuilens Anne Kloek.

16.30 Beneluxlaan: Reflectie door Vasco Klarenbeek, Anne Marie Gout, e.a.

17.00 Informeel.

Het avondseminar is verplaatst naar september

19.30 EBU seminar: **Verdwaald de mens in de slimme stad?**

Marleen stikker (De Waag Society), Heerd Jan Hoogeveen (EBU).

VRIJDAG 23 juni 2017:

Artistieke interventies en crossovers op het gebied van duurzaamheid

Duurzaamheidstransities en artistieke interventies

Locatie ochtend: Provincie Utrecht, Archimedeslaan 6 3584 BA Utrecht

09.00 Inloop 09.30 Start programma m.m.v. Brett Bannink (provincie Utrecht) Harm van den Heiligenberg (Provincie Utrecht) Melle Smets (Zero Foot Print Campus/Department of Search), Simone Schuffelen (Zuyd Hogeschool), Karel Janssen (Zuyd Hogeschool), Roland van Dierendonck (Metaal Kathedraal).

12.30 Lunch.

De praktijk van artistieke interventies en crossovers op het gebied van duurzaamheid

13.30 Foot Print Safari.

Installaties Department of Search, Utrecht Science Park, safarileider: Melle Smets, m.m.v. Pim Rooymans (Go APE! en conservator Cartesius Museum).

15.00 Afsluitende borrel.

Parallel

Action, Body en Kirakira Tijdens alle dagen van de Zomerschool.

Een tentoonstellingsfase van Casco Art Institute: Working for the Commons. Openingstijden di.-zo.

12.00-18.00, Lange Nieuwstraat 7, Utrecht, www.casco.art

Tientallen kunstenaars hebben werk beschikbaar gesteld of hun bestaande praktijk aangepast om via nieuwe collectieve werken bij te dragen aan de commons.

wijzigingen voorbehouden

MAANNDAG OCHTEND

DE SAMENWERKPLAATS MA-OCHTEND – 19 juni 2017

Locatie: Werkspoorcathedraal, Tractieweg 41, 3534 AP Utrecht.

Tijden: Inloop 09.00, programma 09.30-12.30, lunch 12.30.

Bereikbaarheid: Ruime parkeergelegenheid (gratis). Goed bereikbaar met openbaar vervoer (NS) via Station Utrecht-Zuilen (10 min lopen). Bij Werkspoorcathedraal links om het gebouw lopen, ingang *Flexstudio E*. Voor routebeschrijving: www.werkspoorcathedraal.nl/route

Focus: **Plaatsbepaling en perspectief**

Plaatsbepaling van de creatieve Samenwerkplaats. Coöperatief werken als perspectief; waarom samenwerking, waarom nu, waarom ik? De SER en de Raad voor Cultuur pleiten voor snelle actie om de inkomenspositie van creatieve ZZP'ers te verbeteren.

Maatschappelijke, economische, culturele en filosofische dimensies, state of the art en in dialoog. Bijdragen van o.a.:

- **Erik Uitenbogaard**, consultant corporate transitie, hoofdconservator Cartesius Museum, over zijn boek *Actieve stedeling. Een zoektocht naar de stad als samenwerkplaats*.
- **Peter Linde**, docent en onderzoeker USBO/Universiteit Utrecht en sociaal ondernemer bij het Social Enterprise Lab, over zijn vernieuwingsproject in Overvecht/Utrecht. Welke rol kunnen creativiteit en het hoger onderwijs - inclusief onderzoek – spelen?
- **Eefke Meijerink**, directeur Creatieve Coöperatie Zwolle: Hoe functioneert een coöperatie van creatief ondernemers die werken vanuit zwermen t.b.v. opdrachten en eigen projecten?

Co-speaker: **Vera de Jong**, Founder Urban Connectors.

Ter voorbereiding:

Erik Uitenbogaard: Fragmenten uit *Actieve stedeling, een zoektocht naar de stad als samenwerkplaats*

Zicht op de toekomst

'Bottom-up' initiatieven van burgers, dikwijls in samenwerking met bedrijven en overheden, geven zicht op de toekomst van de stad. Aanleiding is meestal een collectieve bezorgdheid of gedrevenheid, zoals samen zorgen voor je eigen energie of de opzet van een kinderdagverblijf. Maar soms nemen mensen ook de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de transitie van een complete wijk.

Netwerk met kern en cellen

'Een netwerk is de kern van het Cartesius Museum. Een netwerk van allerlei individuen die zeggen "ik snap de intentie van het plan. Daar wil ik graag aan meedoen". Het worden dan cellen die voortdurend met hun eigen ambities aan de slag zijn en daarbij tijdelijke coalities sluiten met anderen uit het netwerk of eventueel daarbuiten. Kunstenaars en ontwerpers vormen de kern zonder een centraal geleide organisatie.

Behapbare propoities

Onze mondiale samenleving heeft inmiddels een omvang en dynamiek bereikt die voor ernstige problemen zorgt. Problemen die niet alleen de 'vrije markt' raken maar ook ons dagelijks bestaan. Onze kwaliteit van leven is in het geding bij de groeiende problemen rond de voedselvoorraad, energie, zoet water, grondstoffen, mineralen, klimaat en ecologie. Zelf én samen aanpakken is hard nodig. In het Cartesius Museum pakken wij deze uitdagingen op en staat een grondige oriëntatie op de toekomst centraal. Welke waarden delen we eigenlijk als we het hebben over onze kwaliteit van leven? Hoe functioneert een samenleving die zich niet uitsluitend fixeert op maximale winsten? Wat zijn de voorwaarden om duurzaam samen te kunnen leven en werken? De kunst is om deze vraagstukken om te zetten in behapbare propoities en te verbinden met de eigen stedelijke omgeving en in een dagelijkse praktijk. Op die manier kunnen we er zelf iets aan doen en zijn we in staat om anderen te betrekken bij de samenwerking.

Aantrekkingskracht: drie bronnen

'Sinds de oprichting in 2012 staat bij het Cartesius Museum stedelijke dynamiek en vernieuwende samenwerking centraal. Kunstenaars en ontwerpers vormen de kern in dit initiatief en samen met professionals uit andere disciplines. Maar ook met buurtbewoners, het lokale bedrijfsleven, het onderwijs, de gemeente en maatschappelijke organisaties, worden ambities geformuleerd en activiteiten opgezet die kennelijk de nodige aantrekkingskracht hebben op derden: in wisselende samenstelling zijn er steeds meer mensen bij de activiteiten betrokken. Deze aantrekkingskracht lijkt in hoofdzaak te worden gevoed én bepaald door drie aspecten: zelforganisatie, gebaseerd op eigen verantwoordelijkheid en transparantie zonder centraal geleide organisatie; fysieke ontmoeting voorzien van kennisuitwisseling en actie; samenwerking, gecombineerd met de bereidheid bij elke activiteit alle relevante partijen te betrekken.

Kwaliteit van leven

'Kwaliteit van leven is verbonden met de onderbuik. Praat er met kinderen over en je ontdekt dat het gaat over mooi, lekker, fijn, leuk, interessant, slim, gezond, nuttig, gaaf, ... Het zijn deze kwaliteiten die in het Cartesius Museum centraal staan bij alle activiteiten en verbonden worden met samenwerking, stedelijke dynamiek en het besef van duurzaamheid en maatschappelijke relevantie. Écht samenwerken is gebonden aan scherpe condities zoals loyaliteit, vertrouwen en verantwoordelijkheid.

Compact samenleven?

'We weten heel veel over efficiënte compacte steden, maar we weten nog heel weinig over hoe je compact moet samenleven. Hoe dit 'wij' en die samenwerking het beste vormgeven kan worden is nog erg zoeken. En zoeken wordt niet op prijs gesteld in een samenleving die nog wordt beheerst door formele autoriteiten.

De kick van de ontmoeting

'Zelforganisatie is een combinatie van Do It Yourself (DIY) en goede samenwerking, een logisch antwoord op over-individualisering. We zijn weer op zoek naar gedeelde waarden maar willen onze eigenheid niet verliezen. We willen verantwoordelijkheid nemen maar verlangen in ruil maximale openheid en ondersteuning van de autoriteiten. Vernieuwende en inspirerende samenwerking is het sterkst als we elkaar daarbij ook écht ontmoeten. Fysieke samenwerking zit diep in ons DNA en we merken dat digitale vriendschappen zo hun beperkingen hebben. We willen elkaar fysiek kunnen ontmoeten om vanuit een veel rijkere communicatie te reflecteren, te improviseren, ambities te bespreken en samen te ondernemen. De kick van de ontmoeting, van vriendschap en van goede samenwerking groeit als er ruimte is voor maximale openheid en wanneer de samenwerking kan worden uitgebreid naar meer en sterke deelnemers.

Creatieve economie en het Cartesius Museum

'Zie kunstenaars en ontwerpers als tastende onderzoekers in een creatieve economie. Ook bij het reeds gevestigde bedrijfsleven in het Werkspoorkwartier ontstaat belangstelling voor de

creatieve pioniers. Maar hoe moet dat? In de huidige 'markt gedreven' samenleving is uitsluiting en eigenbelang de norm. In afzondering worden producten en diensten ontwikkeld en met allerlei vormen van eigendomsrecht beschermd om concurrentie voor te blijven. Het openstellen van initiatief en verbreden van deelname botst met deze intuïtie. Dit is de voornaamste hindernis voor samenwerking bij innovaties tussen bedrijven en kunstenaars/ontwerpers. De creatieven hebben hier het stigma van vrijbuiters die naïef en vrijblijvend zich een weg zoeken. De bereidheid vanuit het bedrijfsleven om externen toe te laten in de kwetsbare processen van onderzoek en ontwikkeling is minimaal en omgeven met angst en onbegrip voor creatieve processen. Het draagvlak voor vernieuwende samenwerking is onder die omstandigheden klein. Toch slagen we er samen in om met het bedrijfsleven activiteiten op te zetten. Enerzijds een succes maar anderzijds een beproeving van de onderlinge samenwerking, de loyaliteit en het vertrouwen. Soms blijken inzichten te verschillen of ontstaat er wrevel over elkaars houding of acties. In het Cartesius Museum gaat het overwegend goed en groeit een netwerk van mensen die zich aangetrokken voelen tot het artistiek, utopisch en praktisch kader van het Cartesius Museum. Met wisselend succes worden er gelegenheidscoalities gesloten en wordt aan projecten samengewerkt.

Betekenisgeving

'Do It Yourself. Een taalkundige opschaling die meteen de voltooiing inluidt van ons hyper-individualistisch tijdperk. Zelfs de doe-het-zelf-markt heeft in de gaten dat er inmiddels meer aan de hand is. Oplettend wijzen ze in hun tv-spotjes in een nieuwe richting: doe het zelf en doe het samen.

Betekenisgeving is een proces dat twee kanten uitwerkt, je doet het samen. Faciliteren van dit proces kan daarbij allerlei vormen aannemen, maar vraagt altijd ten minste een vorm van wederkerig leren, zodat een collectief proces van betekenisgeving op gang komt en blijft. Dit proces lijkt wel op een onderhandeling, alleen gaat het dan niet om het eens te worden over bepaalde eisen of verdeling van middelen, maar om het eens te worden over de betekenis.

www.cartesiusmuseum.org, www.viatraiectum.nl

Het boek *Actieve Stedeling, een zoektocht naar de stad als samenwerkplaats* is via de site kosteloos als digitaal bestand op te vragen - zie ook pagina 63.

Peter Linde: Sociaal ondernemen met UU studenten en buurtbewoners in Overvecht
Uit: *Ondernemen in de wijk*.

'Een jaar lang experimenteerden we met sociaal ondernemerschap en action learning in Utrecht Overvecht. We, dat zijn studenten, jonge wijkbewoners, sociale buurtinitiatieven en -ondernemers, Universiteit Utrecht, Wijk&Co, Elos Foundation en SE Learning Lab.

In twee pilots hebben studenten, wijkbewoners en lokale initiatieven niet alleen prototypes voor sociale ondernemingen in Utrecht Overvecht ontworpen en getest, ook hebben we met elkaar geleerd over de impact van action learning en sociaal ondernemerschap op zowel wijkbewoners als studenten in het universitaire onderwijs. En hoe je op ondernemende wijze met maatschappelijke vraagstukken om kan gaan en kan bouwen aan nieuwe verbindingen tussen verschillende partijen.

De pilot in Overvecht maakte onderdeel uit van het Europese CEAL- programma, waarin op basis van ervaringen in vijf landen een action learning model is ontwikkeld voor iedereen die aan de slag wil met community based sociaal ondernemerschap.

'Sociaal ondernemen als meerwaarde voor de wijk en ... de wijk als meerwaarde voor sociaal ondernemen

'Sociaal ondernemerschap is een inspirerend perspectief voor bestaande initiatieven om op een andere wijze naar hun activiteiten te kijken. Het biedt een kans om de 'cirkel van vrijwilligheid' in de wijk te doorbreken zonder de focus op sociale impact los te laten. Op individueel niveau rijkt het leren rondom sociaal ondernemerschap binnen de context van het vak, een nieuwe taal, begrippen en concepten aan dat bewoners helpt om hun ideeën krachtiger neer te zetten.

Ook binnen de context van sociale professionals (sociaal makelaars) in Overvecht is een eerste stap gezet om sociaal ondernemen te zien als mogelijke eindvorm voor de initiatieven die zij ondersteunen. Deze eerste stap is intern bij Wijk & Co gezet en breidt zich langzaam uit naar professionals van andere organisaties die zich met sociaal-economische thema's in de wijk bezig houden.

M.m.v. **Leo Notenborn** (Wijk&Co), **Jeske de Kort** en **Mara Verduin** (Elos Nederland), **Geert Smolders** en **Tamara de Graaf** (SE Learning Lab).

www.selab.nl

Drie vragen aan Peter Linde

1. Welke insteek kies je als USBO-docent en onderzoeker bij projecten als in Overvecht?

'Wat mij bezighoudt als docent en onderzoeker is of studenten een curriculum nodig hebben om effectief te kunnen leren? Dat brengt me dan bij de vraag hoe kennis over de wereld eigenlijk tot stand

komt. Leer je over de wereld door erover te lezen of door je er in onder te dompelen? In het verlengde van het voorgaande vraag ik me af wat de rol van de docent is bij het kennisverwervingsproces van studenten? Als een docent niet de bron van gevalideerde kennis is en ook niet de enige verantwoordelijke voor de organisatie van het leerproces van alle betrokkenen, wat doet hij of zij dan wel? Is er zoiets als intergenerationeel leren als je met elkaar onderdompelt in Overvecht en hoe ziet dat er dan uit in de praktijk?

2. *De pilot in Overvecht was een onderdeel van een Europees action learningproject. Wat hebben jullie met name geleerd van andere Europese projecten?*

'Hoe een inclusieve en constructief kritische relatie met elkaar op te bouwen en te onderhouden. Dat is altijd een opgave heb ik ervaren maar des te meer als de project partners vanuit verschillende paradigma's lijken te denken en te doen. Hoe houd je het leuk en hoe vind je een derde punt van waaruit je wel weer met elkaar kan praten op basis van wat je gemeenschappelijk hebt?

3. *Wat zijn kernpunten van universitaire action learningprojecten binnen het USBO?*

'Als partners verbinden we ons om transitionele ruimte in Overvecht te creëren. Dat is een virtuele en fysieke ruimte waarin we met elkaar werken aan het ontwikkelen van nieuwe spel- en spelregels voor de wijze waarop lokale stakeholders en 'studenten' met elkaar samenwerken. We leren met elkaar een nieuwe taal te spreken over leren en ontwikkelen. De idee is dat iedereen in dat proces verandert, dus ook de Universiteit. Op deze manier ontstaat er een gelaagde leeromgeving waar allerlei actoren elkaar in wisselende samenstelling ontmoeten en samen leren. Overvechters doen mee met het academisch onderwijs en op hun beurt openen zijn hun netwerken om ons toegang te geven tot plekken en mensen die je via de traditionelere kanalen minder snel tegenkomt. Op deze manier is Overvecht meer dan een decor tegen welke achtergrond onze studenten leren. We proberen met elkaar Overvecht door middel van action learning een stukje mooier te maken. En om te kijken of dat lukt maken we met elkaar een impactmap waarin we laten zien hoe en waar we een verschil maken.
www.uu.nl/organisatie/faculteit-recht-economie

Eefke Meijerink: Hoe functioneert een coöperatie van creatief ondernemers die werken vanuit zwermen t.b.v. opdrachten en eigen projecten?

DE CREATIEVE COÖPERATIE ZWOLLE: frisdenkens en waarmakers

'In de Creatieve Coöperatie Zwolle verbinden starters, gevestigde bedrijven en ook ondernemende studenten zich om samen te komen tot innovatie en co-creatie. Ondernemers delen een pand waar zij werkruimte hebben voor hun eigen bedrijf en waar ze samen tot nieuwe producten en diensten komen. Hier leren professionals van elkaar, delen ze hun kennis met studenten en leren ze zelf ook van studenten. Wij verbinden de creatieve industrie ook aan andere innovatieve sectoren. Deze sectoren vinden bij ons inspiratie voor vernieuwing en ook 'gewone logische oplossingen van deze tijd'.

VISIE, fragmenten

'Wat ons betreft, zitten we in de transitiefase van de oude wereld naar de nieuwe wereld. Een oude wereld waarin geld ontzettend belangrijk was. Een oude wereld met fossiele brandstoffen. Een oude wereld waarin technologie het doel was. In de nieuwe wereld is innovatie een middel om klanten beter te bedienen. In de nieuwe wereld staat duurzaamheid centraal. In de nieuwe wereld leidt co-creatie tot vertrouwen en herstellen we verbroken verbindingen. Wij denken en werken samen aan een succesvolle toekomst, waarin dromen haalbaar zijn.

Klanten verwachten steeds meer van bedrijven, organisaties en ondernemers, dat is de realiteit. Je wilt blijven innoveren, maar je moet tegelijkertijd een boterham verdienen. Soms kan net een andere kijk op die uitdaging de doorbraak bieden die nodig is.

Wij zijn creatieve geesten die samen met de relatie om tafel gaan. Door vragen te stellen komen we dichterbij haar dromen en helpen we verder met haar uitdagingen. Samen bedenken we frisse ideeën en concrete oplossingen.

'De Creatieve Coöperatie Zwolle biedt deze inspiratie, waardoor ontmoetingen leiden tot ideeën en ontwerpen. Het is een broedplaats waar de omgeving anders is, waar duurzaamheid werkelijk vorm krijgt en waar een eigen identiteit gegeven kan worden aan elke werkplek: een plek van waarde, van co-creatie.

www.creatievecooperatiezwolle.nl

Drie vragen aan Eefke Meijerink

1. *De afgelopen paar jaar heb je vanuit je directeursfunctie bijgedragen aan de groei van de Creatieve Coöperatie (CC) Zwolle. Kun je enkele hobbels noemen die je moest overwinnen om tot het succes van vandaag te komen?*

'Ik noem de vier belangrijkste hobbels. Allereerst het eigenaarschap. De CC ontstond bijna 5 jaar geleden op initiatief van de creatieve vakschool in Zwolle, het Cibap, 'van bovenaf' dus. Cibap is ook pandeigenaar en aandeelhouder van de BV. Een grote hobbel was en is de overgang van het eigenaarschap naar de creatieve ondernemers. Formeel zijn daar nog maar zeer kleine stappen in gezet, informeel grotere. Gedeelde verantwoordelijkheid is daarin complex en dat leidt ook tot de tweede hobbel. Deze hobbel wordt gevormd door de lastige combinatie van nieuwe samenwerkingsvormen in een externe omgeving. Deze omgeving gaat uit van vaste en gevestigde structuren en overeenkomsten. Bijvoorbeeld de afspraken met opdrachtgevers bij aanbestedingen. Een derde hobbel wordt gevormd door mijn eigen, zelfstandige verantwoordelijkheden als directeur van de BV die ik moet combineren met het belang van het samenwerkingsverband. Maar ook in dat verband had ik mijn verantwoordelijkheid. Tenslotte de vierde hobbel: het bewaken van gelijkwaardigheid ondanks verschillende kennisniveau's, doelen en eigenbelang van ondernemers om te investeren in samenwerking.

2. De creatieve ondernemers werken in zogenaamde zwermen om tot acquisitie en opdrachten te komen. Concreet: wie leidt zo'n zwerm? Personen van buiten?

Zwermen zijn gericht op interne samenwerking binnen CC. Die samenwerking kan wel gericht zijn op externe positionering (marketing, activiteiten) maar het uitvoeren van externe opdrachten zelf gebeurt weer niet in zwermen. Dat gebeurt eigenlijk op een veel diffusere manier. Als er een klus binnen komt via een creatieve ondernemer bepaalt die ondernemer vrijwel altijd wie hij mee vraagt in de klus. Als de klus binnen komt voor studenten dan hebben we een aantal vaste ondernemers die dat begeleiden tegen een vast tarief. En als een klus via mij binnen komt leg ik hem neer, of in de interne, zogenaamde HanZ-up (een volledig open constructie in ons netwerk waarbij het wel lastig is de kwaliteit te kunnen bewaken) of gericht aan een aantal ondernemers van wie ik weet dat ze de klus samen kunnen én willen klaren.

Het kenmerk van onze zwerm is dat je mee kunt doen als het je zelf nuttig lijkt, soms word je ook door mij of door een ondernemer gevraagd aan te schuiven. Je zit ook niet 'vast' in een zwerm, je kunt de ene keer meedoen en de andere keer niet. Zo gaat het ook met leiderschap. Er is geen leider en vragen sommige zwermen soms mij om overleggen te leiden. Er zijn ook waar ik niet bij ben. En afhankelijk van de ontwikkelfase van de zwerm is er dan een informeel leider, vaak iemand die ook een deel van de uitvoering op zich neemt of die een speciale expertise heeft.

3. Jullie werken binnen de coöperatie met een standaardtarief van € 50,00 per uur, los van de discipline of de ervaring. Denk je dat ook in de toekomst zo'n afspraak te handhaven is? Of zal er gekozen worden voor differentiatie?

'Dit tarief is het tarief waartegen intern zaken gebeuren, ten behoeve van de ontwikkeling van de CC. Ik denk dat deze afspraak echt houdbaar is, het staat nooit ter discussie en als nieuwe ondernemers ervan horen reageren ze positief. Voor externe klanten differentiëren we wel. Als een gezamenlijke offerte de deur uit gaat levert iedereen zijn eigen deel en dus ook tarieven aan. Als er dan onderhandeld wordt over de prijs blijkt wel vaak dat de ondernemers in de creatieve zakelijke dienstverlening makkelijker hun uurtarief omlaag brengen dan ondernemers in de maakindustrie.

www.creatiebecooperatiezwolle.nl

'Wat mij bezighoudt als docent en onderzoeker is of studenten een curriculum nodig hebben om effectief te kunnen leren?'

Peter Linde

MAANNDAG MIDDAG

DE SAMENWERKPLAATS MA-MIDDAG - 19 juni 2017

Locatie: Werkspoor­kathedraal, Tractieweg 41, 3534 AP Utrecht.

Tijden: lunch (inloop) 12.30, programma 13.30-17.00, afsluitende borrel.

Bereikbaarheid: Ruime parkeergelegenheid (gratis). Goed bereikbaar met openbaar vervoer (NS) via Station Utrecht-Zuilen (10 min lopen). Bij Werkspoor­kathedraal links om het gebouw lopen, ingang *Flexstudio E*. Voor routebeschrijving: www.werkspoor­kathedraal.nl/route

Focus: **Plaatsbepaling en perspectief in de praktijk.**

SMart.be: De praktijk van samenwerking en de plaats van creatief ondernemers daarin. Ideevorming, creativiteit, samenwerking, crossovers en ondernemerschap. SMart.be is een Europese coöperatie op het gebied van creatief ondernemerschap/freelancers. SMart.be is in negen landen actief, ook in Nederland. Bijdragen van o.a.:

- **Annelies De Brabandere**, projectverantwoordelijke bij SMart.be, samensteller van het boek *Starten in een creatieve loopbaan en de Kunstenaar als ondernemer? Hoe werkt SMart.be op Europees niveau? En is een Europees statuut voor (creatieve) freelancers gewenst?*
- **Louis Volont**, onderzoeker Universiteit Antwerpen, over zijn onderzoek naar de (inkomenspositie van) ZZP'ers in de kunsten, in Nederland en in Vlaanderen. Waar liggen overeenkomsten en waar de verschillen?
- **Nienke Binnendijk**, projectleider Smart.nl, over de coöperatieve werkvormen in Nederland.
- **Karel Janssen**, conservator Cartesius Museum, Creative City Zuyd, executive secretary Stichting Mastering Cultural Entrepreneurship Maastricht, conservator Cartesius Museum A2-innovatie. O.a. ervaringen van creatieve starters.

Van 15.45 tot 16.30 worden drie afzonderlijke tafelgesprekken gehouden.

Tafel 1: De Europese kaart: één statuut voor creatieve freelancers?

Tafel 2: Beleidsacties om te komen tot versterking van de inkomenspositie van creatieve ZZP'ers.

Tafel 3: ZZP'ers en coöperatieve werkvormen.

Ter voorbereiding:

Smart, de Europese coöperatie

'SMart is een coöperatieve structuur voor projectbegeleiding en -beheer, opgericht in België in 1998 met als doel om freelancers te ondersteunen bij het administratieve beheer van hun professionele activiteiten. De leden werken autonoom, in ruil voor een vast of tijdelijk inkomen. Ze leveren prestaties voor diverse klanten in uiteenlopende sectoren: de creatieve industrieën, consultancy, artistiek en ambachtelijk werk, ... SMart wil een alternatief bieden voor het individuele ondernemerschap. Het bevorderen van solidariteit en samenwerking tussen onze gemeenschap van leden, partners en opdrachtgevers is een belangrijke kernmissie.

De diensten van de onderneming worden vandaag gebruikt door 75.000 leden, zowel in België als in 8 andere Europese landen: advies, ondersteuning, opleidingen, crowdfunding, administratieve, juridische en financiële tools, enz.

Onze missie

'De voornaamste doelstelling van SMart is om de professionele activiteiten van een onbeperkt aantal mensen te faciliteren, of ze nu individueel of in een collectief werken. Als coöperatieve structuur binnen de sociale economie streven we ernaar om de socio-economische ontwikkeling van onze leden en hun actie- en arbeidsmogelijkheden binnen de samenleving te versterken. SMart wil inzetten op autonoom volwaardig werk en een alternatief bieden voor het individuele ondernemerschap. Daarbij willen we de sociale, economische, fiscale en juridische bescherming van onze leden en de erkenning van hun sociaal en economisch nut bevorderen, zowel op Belgische als Europees niveau.

Ons economisch model

'SMart werkt volgens de principes van de sociale economie, een economisch model dat een aantal ethische criteria nastreeft:

- Nadruk op personen en collectieve belangen, niet op winst: al 15 jaar ontwikkelen we een waaier aan tools om aan de behoeften van onze leden te beantwoorden. Onze winstmarges worden geherinvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe diensten.
- Een zelfstandige werking: Vanaf maart 2017 zullen de gebruikers van onze diensten moeten intekenen op een jaarlijks coöperatief aandeel van 30€. Hierdoor dragen ze bij aan het kapitaal en tot het behouden van de investeringscapaciteit voor het ontwikkelen van tools en diensten voor de leden en om de risico's te helpen dekken die door de groei en diversificatie van onze activiteiten steeds complexer worden. Daarnaast wordt er een percentage afgehouden op de bedragen die gefactureerd worden aan de klant (6.5 % op het bedrag exclusief btw). De bijdragen laten onder meer toe om een garantiefonds voor onze leden in stand te houden. Iedereen draagt bij om ervoor te zorgen dat de lonen tijdig kunnen uitbetaald worden. Daarnaast dienen de bijdragen om nieuwe diensten te ontwikkelen voor de leden.
- Een democratische werking: Een procedure van democratische besluitvorming: de algemene vergadering van vennoten kiest de raad van bestuur.

www.smartbe.be

Drie vragen aan **Annelies De Brabandere**

1. SMart is actief in 9 Europese landen, ook in Nederland. Kan je iets zeggen over de gemeenschappelijke problemen waarmee creatieve freelancers in die 9 landen worden geconfronteerd?

'SMart is een Europese coöperatie voor en met freelancers, die deze categorie werkers toegang geeft tot het sociaal statuut van de werknemer. De freelancers zijn verzekerd, hebben recht op een sociale bescherming en bouwen pensioen op. Dankzij het loongarantiefonds wordt hun loon vooruitbetaald, zonder dat ze moeten wachten op de betaling door hun klanten. Via ons coöperatief platform kunnen de freelancers hun werk aangeven en hun boekhouding raadplegen.

De afwezigheid van een wettelijk en administratief kader dat toestaat om vlot een internationale professionele activiteit uit te oefenen zorgt voor veel administratieve rompslomp, een veelheid aan regeltjes die gevolgd moeten worden. Omdat deze groep ook moet leven van hun activiteiten dienen ze verschillende klanten en activiteiten te combineren die niet binnen een duidelijk wettelijk kader vallen. Het historisch wettelijk kader inclusief de drie verschillende statuten (ambtenaar/ zelfstandige en werknemer) is achterhaald. Het houdt geen rekening met de ondernemende werknemer. Het statuut van deze groep werkers is niet op (Europese) transversale wijze geregeld. Deze groep oefent verschillende beroepen uit en wisselt van hiërarchische posities, de ene keer werken ze als werknemer, een volgende keer als werkgever.

2. SMart streeft naar een Europees statuut voor freelancers. Denk je niet dat dit vooral de bureaucratie (in de zin van meer voorschriften) zal bevorderen?

'Het idee van dit *Europese sociale statuut* is vooral dat freelancers die internationaal werken, hun status versterken door binnen Europa mobiel te zijn.

Vandaag staat de vorming van een politiek Europa op het spel door de opmars van nationalistische strekkingen. Als we binnen deze context een Europees project nastreven dat helemaal meegaat in de neoliberale visie, dan is het sowieso gedoemd tot mislukken. De enige geloofwaardige toekomst voor dit communautair proces is dat van een sociaal Europa. Het gevoel van verbondenheid, dat de kiem vormt van Europees burgerschap, mag niet enkel vallen of staan met het uitwisselingsproject Erasmus. Een universeel regime van sociale zekerheid voor alle Europese werkenden zou dit mooie maar wankel project juist kunnen versterken. In verhouding zijn er steeds meer werkkrachten die amper beschermd zijn. Het gebrek aan een Europees sociaal statuut heeft enkele negatieve consequenties zoals de zwakke mate van mobiliteit tussen werkenden in Europa. Volgens EURES (Europees portaal voor beroepsmobiliteit) raken twee à drie miljoen banen in de Europese Unie niet ingevuld. Dat is veel als je weet dat de globale werkloosheid zich rond de 10% situeert (en 25% bij de jongeren). Diezelfde studie wijst uit dat 59% van de werkzoekenden die zich verplaatsen binnen het jaar werk vinden (tegenover 35% van diegenen die in eigen land blijven). De Europese Unie biedt dan ook geweldige mogelijkheden aan al wie zich wil verplaatsen om professionele redenen. Toch blijven Europeanen extreem statisch en zijn de culturele, psychologische en taalgrenzen nog altijd een feit. Het gebrek aan uniformiteit tussen arbeidscontracten binnen de Unie maakt de terughoudendheid alleen maar sterker. Indien een universeel Europees regime van sociale zekerheid daadwerkelijk ingevoerd zou worden zou dit een factor van zekerheid betekenen voor werkende Europeanen, een zekerheid die vandaag ontbreekt. Zie voor meer informatie hierover de tekst: 'Het werk van de toekomst. Een alternatief voor de uberisatie van de economie' geschreven door Sandrino Graceffa, afgevaardigd bestuurder van de SMart Coöperatie, waarvan de inleiding in deel 3 *Achtergronden* is opgenomen in deze reader.

3. 'ZZP'ers in Nederland zijn in coöperatief verband minder actief dan hun collega's in België' Wat is je reactie op deze stelling?

Naar het voorbeeld van het Broodfonds zou het een zege zijn om in Nederland het ondernemerschap te verstevigen door verschillende solidariteitsmechanismen in te schakelen. Peer to peer, B2B, topdown of bottomup, solidariteit tussen burgers moet aangemoedigd worden. Daar streeft SMart in Nederland naar, een verbeterde en secure versie van de ZZP'er. Een ondernemer met vangnet!
www.smartbe.be

Louis Volont: De ZZP'er: vrij of vogelvrij?

Hoe staat het met de autonomie van een zelfstandig werkende kunstenaar? Wat kunnen we zeggen over de socio-economische positie van de freelancer anno 2017?

Het waren deze onderzoeksvragen waarmee Louis Volont en Pascal Gielen (onderzoekers aan de Universiteit Antwerpen) aan de slag gingen. In negen Europese landen werd een e-survey verspreid waarin meer dan 1.700 creatieve professionals meningen en feiten over hun werkomstandigheden achterlieten. Met andere woorden: kan creativiteit verduurzaamd worden, en zo ja, hoe?

Tijdens zijn presentatie licht Louis Volont de resultaten toe. Hij focust daarbij op de verschillen tussen België en Nederland vanuit het idee van *de creatieve biotoop*. De balans in die biotoop, zo blijkt, is voor veel freelancers in de kunstensector zoek. Voegt men daar nog het huidige besparingsbeleid aan toe, dan komt creativiteit lijnrecht te staan tegenover een andere hedendaagse waarde: duurzaamheid. Is deze tweestrijd nog houdbaar?

De ver doorgedreven marktlogica in de kunsten is ondertussen een gekend verhaal. De standaardisering in het kunstenonderwijs, een onaangepast sociaal statuut en het zoeken naar *kwaliteit via kwantiteit* op beleidsniveau maken de kunstenaar immers vluchtig exploiteerbaar. Toch zien we vandaag, lokaal en globaal, en in de resultaten van de studie, initiatieven opduiken onder de noemer van *de commons*. Het geloof in commons zoals de coöperatie, samenwerkplaatsen of de creative commons license is groot. Echter: zijn de commons dan wél duurzaam? En zo ja, hoe organiseren we dat?
www.uantwerpen.be

Nienke Binnendijk: advies aan SER en Raad voor Cultuur over werk, creatieven en samenwerkingsverbanden

Vanuit SMart.nl heeft **Nienke Binnendijk** samen met **Jette Schneider** en **Kai Schlemmer** schriftelijke input geleverd ten behoeve van het rapport van SER en Raad voor Cultuur, dat onder de titel *Passie* gewaardeerd op 21 april 2017 is uitgebracht aan het kabinet (zie ook hieronder). Hier een fragment uit hun advies.

Nieuwe modellen

'Het initiëren van nieuwe modellen die constructief en duurzaam zijn, zoals in de actuele tijdsgeest staan, vragen tijd en ruimte om te ontwikkelen en te groeien. In het beginsel moeten deze modellen nog open, vaag en ongrijpbaar kunnen zijn; niet alles kan helemaal doordacht en op verfijnd niveau bedrijfsmatig geformuleerd zijn.

Verregaande oplossingen zijn mogelijk:

- Doorbreken van top-down-gestuurde organisatiemodellen en vervangen door netwerkorganisaties. Meer zeggenschap, verantwoordelijkheden en middelen worden bij de kunstenaars en creatieven gelegd, die tegelijkertijd door slimme samenwerking niet worden belemmerd in hun kernfunctionaliteiten door opkomende organisatiedruk. De nieuwe organisatiemodellen verbinden, sparen tijd uit in de uitvoering, faciliteren in kennis en methodes.
- Collectieve verzekeringen tegen arbeidsongeschiktheid e.a.
- Initiëren van belasting op grondstoffen; daarmee de verlaging van de belasting op arbeid om de zogenaamde Baumols cost disease tegengaan nu de economie stijgt.
- Innovatieve/semi-collectieve manieren om pensioenen op te bouwen, geïnitieerd door kunstenaars. Een collectieve opkoop van atelierruimte waarbij alle aandelen(=eigenaarschap) in handen zijn van creatieven is daar een voorbeeld van. Die aandelen hebben waarde in het heden (oefenruimte) en in de toekomst (pensioenopbouw).
- Vanuit kleinschalige pilots kunnen ambtenaren wetten en maatregelen creëren die de innovaties verder ondersteunen (lees: niet in de weg zaten).
- De loopbaan van creatieven wordt gestimuleerd doordat er een revoluerend scholingsfonds is, waaruit beurzen worden betaald en een efficiënte reskilling wordt bereikt.
- De nationale overheid en ook lokale overheden omarmen initiatieven zoals het 'Fair practice label' en omtrent minimumtariefafspraken.
- Lokale experimenten met basisinkomen worden over een langere tijd uitgevoerd.
- Alternatieve betaalmethodes (o.a. ruilsystemen).
- De socio-politieke representatie voor creatieve professionals wordt hersteld.

Deze rij geeft een kleine selectie uit de gedachten en ideeën, die binnen SMartNL besproken worden en in de sector hoorbaar zijn. Middels goede samenwerkingsverbanden tussen overheid, universiteiten/experts en het werkveld kunnen nieuwe oplossingen gezamenlijk uitgewerkt en getest worden.

www.smart-nl.org / info@smart-nl.org

Karel Janssen, Creative Cities Zuyd (conservator Cartesius Museum)

Karel Janssen werkt sinds 2005 als expertisemanager bij Creative City Zuyd (deel van de hogeschool). Binnen de creatieve industrie heeft hij de afgelopen jaren nationale ontwikkelingen mee vormgegeven, met name in zijn functie als secretaris van het *Interregionaal Platform voor de Creatieve Industrie en Cultureel Ondernemerschap* (IPCICO). Als expertisemanager, projectleider/ begeleider en adviseur is hij het boegbeeld van Creative City Zuyd.

Over Zuyd Hogeschool

Werken bij Zuyd

Zuyd draagt bij aan de groei van mensen en van de regio. Dat doen we door studenten te ondersteunen gewilde professional te worden en door professionals te helpen succesvol en waardevol te blijven. Maar ook door de ontwikkeling van onze eigen medewerkers. We geloven dat iedereen over unieke talenten beschikt en we willen helpen die zo goed mogelijk te ontplooiën. Daarvoor bieden we als werkgever tal van mogelijkheden.

Werken in teams

Werken bij Zuyd betekent werken in teams. In elk team is er ruimte voor verschillende functies op diverse niveaus, van ondersteunend medewerker tot docent tot lector.

Onze normen en waarden

Voor medewerkers van Zuyd is een aantal waarden heel belangrijk, het zijn onze kernwaarden. We zijn ambitieus, verleggen graag onze grenzen. We willen onze competenties en vaardigheden blijven ontwikkelen, liefst door interactie met ons werkveld. We zijn steeds op zoek naar nieuwe kansen en spelen graag proactief in op nieuwe initiatieven. We staan open voor de visie van een ander, kijken graag over de grenzen van ons eigen vakgebied en organisatie heen. We willen inspireren. En we vinden eigen verantwoordelijkheid en persoonlijke aandacht voor onze studenten en partners heel belangrijk. Deze kernwaarden geven richting aan hoe we de dingen doen bij Zuyd.

www.zuyd.nl

Het rapport **Passie gewaardeerd** van Raad voor Cultuur en Sociaal Economische Raad, 21 april 2017

Belangrijkste aanbevelingen uit de samenvatting:

'De raden concluderen dat er geen allesomvattende oplossing is voor de problemen op de arbeidsmarkt van de culturele en creatieve sector. Aan de huidige situatie liggen verschillende oorzaken ten grondslag. Om daadwerkelijke verbetering te realiseren, is het nodig dat stappen worden gezet op verscheidene terreinen tegelijkertijd. In dit advies noemen de raden dit oplossingsrichtingen. Doel van de oplossingsrichtingen is de weerbaarheid en zelfredzaamheid van de werkenden en werkgevers en opdrachtgevers in de culturele en creatieve sector te vergroten.

De raden onderscheiden vier oplossingsrichtingen:

1. vergroten verdienvermogen van de culturele en creatieve sector;
2. verbeteren inkomenszekerheid van werkenden;
3. bevorderen van scholing en duurzame inzetbaarheid; en
4. versterken van de sociale dialoog.

Van deze vier oplossingsrichtingen achten de raden het vergroten van het verdienvermogen een noodzakelijke voorwaarde voor verbetering van de positie van de werkenden in de sector. Immers, als het verdienvermogen van de sector toeneemt en de vraag naar de diensten en producten van de culturele en creatieve sector groeit, kan én het inkomen van werkenden stijgen én de werkgelegenheid behouden blijven én een bloeiend cultureel leven worden gewaarborgd. De raden zien diverse kansen om nieuwe geldstromen aan te boren, waardoor het verdienvermogen van de sector in zijn geheel zal toenemen. Hoewel een noodzakelijke voorwaarde voor verbetering, is deze eerste oplossingsrichting op zichzelf onvoldoende om de arbeidsmarktsituatie te verbeteren. De tweede oplossingsrichting behelst maatregelen om de inkomenspositie van werkenden op de arbeidsmarkt te verbeteren zodat de gecreëerde waarde in voldoende mate terecht komt bij de werkenden in de sector. Als derde oplossingsrichting is het volgens de raden nodig om scholing en duurzame inzetbaarheid voor alle werkenden in de sector te stimuleren en zo de zelfredzaamheid en weerbaarheid van de werkenden te vergroten.

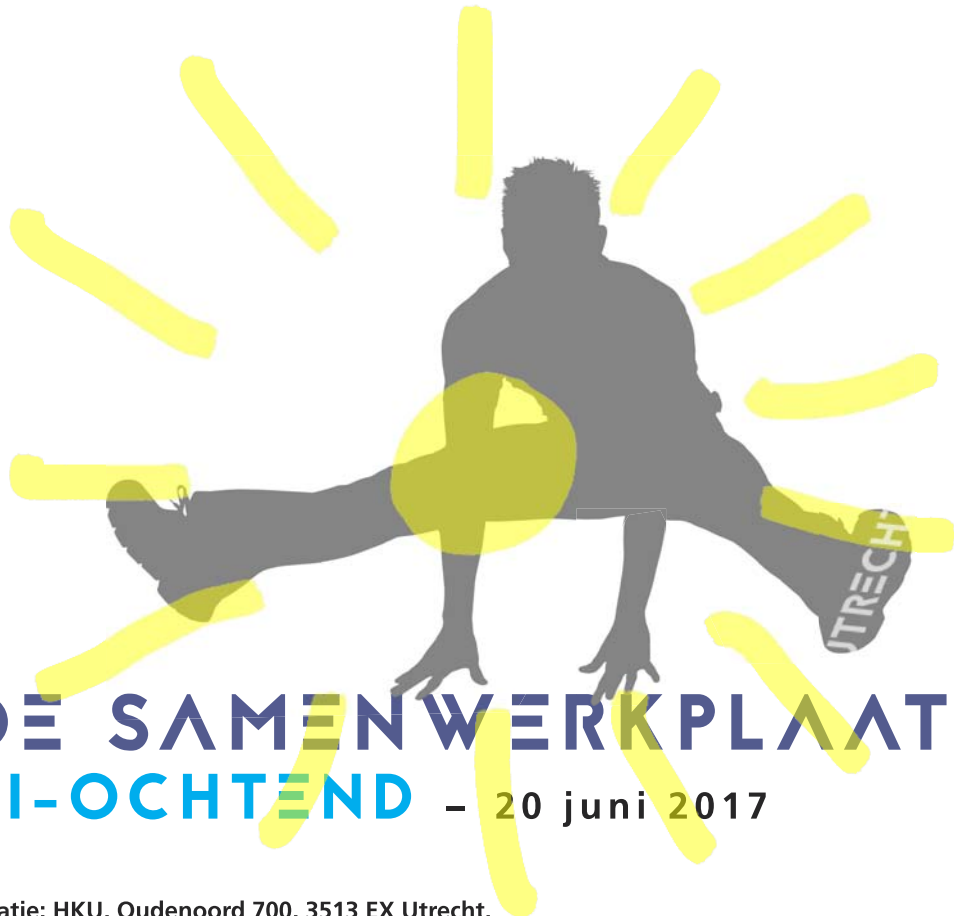
Tot slot is versterking van de sociale dialoog van belang om de versnippering van de sector tegen te gaan. Hierdoor worden de kansen vergroot om het verdienvermogen van de sector als geheel positief te beïnvloeden en is er gelegenheid om als sector aandacht te vragen voor bijvoorbeeld de arbeidsmarktsituatie. Daarnaast draagt een goede sociale dialoog bij aan een duurzame arbeidsmarkt. www.ser.nl, www.cultuur.nl

MAANNDAG MIDDAG

'De ver doorgedreven marktlogica in de kunsten is ondertussen een gekend verhaal.'

Louis Volont in De ZZP'er: vrij of vogelvrij?.

DINSDAG
OCHTEND

DE SAMENWERKPLAATS DI-OCHTEND – 20 juni 2017

Locatie: HKU, Oudenoord 700, 3513 EX Utrecht.

Tijden: Inloop 09.00, programma 09.30-12.30, lunch 12.30.

Bereikbaarheid: In de wijk (betaald) parkeren. Goed bereikbaar met openbaar vervoer (NS) CS Jaarbeurszijde. De buslijnen 4, 5 en 6 rijden naar de halte Nijenoord. Bij receptie melden: lokaal ONK4. <https://www.hku.nl/Opleidingen/KunstEnEconomie/OverHKUKunstEnEconomie1/RouteOudenoord700.htm>

Focus: **De werking van creativiteit bij crossovers.**

Onderwijs en onderzoek op het gebied van creatieve crossovers. Werkmethodes, onderzoek, praktijkpresentaties, inleidingen van docenten HKU University of the Arts Utrecht betrokken bij de MA CrossoverCreativity. Wat leren we over samenwerking en creativiteit? Hoe leren we samenwerken? Wat is de kracht van creatieve crossovers? Cases alumnus HKU **Nanne Brouwer**, What Design Can Do;

Lotte Renssen: Patientcare in samenwerking met de Radboud UMC Nijmegen. Bijdragen van o.a.:

- **Thera Jonker**, directeur HKU College, samensteller van het onderzoek ARTESNET/ELIA over creatieve partnerschappen, voorzitter Landelijk Sectoraal Adviescollege Kunstonderwijs, deelnemer aan de OESO-tafel over creativiteit en onderwijs.
- **Tjaard Horlings**, docent Entrepreneurship, Marketing & Economics, leider ondernemerslab, alumnus Nyenrode Business University, over het samengaan van creativiteit en businesses.
- **Thijs van Lier**, DJ, docent Business Modelling, Entrepreneurship & Finance, bestuurslid U Design, Project: Be there or be expelled.

Met feed back van **Hanke Drop** (HU Educatie).

‘Volgens mij zitten we nu in de tijd voor
Artemimicry.’

Thera Jonker

Ter voorbereiding:

Thera Jonker: Europees ELIA-onderzoek Creative Partnership

Fragment uit haar Europees ELIA-onderzoek **Creative Partnership naar samenwerkingsmogelijkheden tussen kunstscholen en externe partijen**, juli 2010.

Opening the market

'In contemporary artschools the more general learning outcomes get more emphasis in favour of the traditional learning outcomes which have determined the toolkit for the artist-craftsman since the 19th century. Personal development, communications skills, collaboration skills, management skills, future prospects and engagement with society play a growingly important role in the curricula. Not all artschools embrace these developments. Some see the further opening of doors towards society as a threat to the development of the individual artist's signature, the level of specific disciplinary skills and the quality of in depth research threatened.

Schools as actors

The increasingly autonomous role that art schools are playing, actively making part of the so called creative economy, is illustrated by an interesting example of University of the Arts, London, Central St Martins College of Art. With its intense students' activity in temporary school buildings in a deprived area in London the school moved from acting as a educational/cultural partner towards acting as an economical partner taken seriously at the meeting table in the world of city planning and real estate. Where art schools hesitate to play an increasingly wide, diverse and engaged role in society, their role and course offers find themselves challenged by their colleagues in the fields of communication, business or engineering. In these fields the emphasis on creativity and innovation is growing stronger, leading to challenging overlaps with the role art schools play in the economic and cultural domain.

New policy drivers

'The actuality of the developments described above are found in several international studies conducted by the EC and UNCTAD. These studies demonstrate how culture today is directly embedded in the European economy, and how "arts, creativity and innovation" have great economic impact which certainly demands further study.

Also on national, regional and city level there are policy drivers in relation to strategies in the creative industries, city profile, urban regeneration and cultural participation which affect the art schools directly. Art schools are challenged to take a position. Given their tradition and given the role they play on the edges of different domains, this position cannot be other than a multi fold position which allows flexible alliances on a local and a global level. In order to develop or take that position it is necessary to have some insight in the integrated economic, cultural and educational impacts of the collaborations between art schools and external partners and the way they intertwine.

www.hku.nl, www.elia-artschools.org

Drie vragen aan Thera Jonker

1. Vorig jaar heb je in Parijs op uitnodiging van OESO en OC&W als expert deelgenomen aan een internationale rondetafel van de OESO. Het ging over het belang en de ontwikkeling van creativiteit. Wat waren de belangrijkste uitkomsten van die tafel?

'Bij OESO wordt uitgebreid onderzoek gedaan naar de relatie onderwijs-arbeidsmarkt.

OESO is ook de aanstichter van destijds de 21st century skills. Ze constateren een enorme mismatch tussen het huidige hoger onderwijs en de beroepspraktijk.

Uit hun enquêtes onder duizenden professionals komt naar voren dat men in de studietijd veel heeft geleerd waar men helemaal niets mee doet. En ook dat men veel niet geleerd heeft waar men nu juist wel behoefte aan heeft.

Wil je professionals voorbereiden op het tackelen van complexe problemen in de toekomst, of op beroepen waar we nu nog totaal geen weet van hebben, dan moeten we in het hoger onderwijs wereldwijd veel meer gaan inzetten op *creativiteit* en *critical thinking*.

En laten dat nou precies de kerncompetenties van het kunstonderwijs zijn!

Vandaar dat OESO nieuwsgierig is naar hoe wij in het kunstonderwijs daarmee bezig zijn.

Met wat voor programma's, didactieken en manieren van beoordelen werken wij.

Aalto University (Helsinki) en ik voor de HKU gingen in onze presentaties daar op in.

Dit soort kennis wordt nu internationaal breed verzameld.

In Parijs zaten we met zo'n 30 experts uit het hoger onderwijs wereldwijd om de tafel.

Behalve de kunstuniversiteiten hadden ook de innovatieve business schools, onder andere uit Japan, interessante voorbeelden. En de Amerikanen waren meester in het operationaliseren en meten van het creatief vermogen van hun studenten.

Wat was de uitkomst van deze ronde tafel? Voor de deelnemers lag die in de kruisbestuiving van kennis

van een diverse groep mensen die zich met de innovatie van het hoger onderwijs bezighoudt. Voor de onderwijs research afdeling van OESO zat die in kennis over de operationalisering van de eerder genoemde creativiteit en critical thinking.

Ons advies aan de research afdeling van OESO was om terughoudend te zijn in het onmiddellijk standaardisering van wat zij nu van ons voor nieuws hoorden.

Juist bij creativiteit en critical thinking heeft het geen zin om kennis in één enkele methode voor basisschool t/m universiteit te vangen. Dat werkt precies averechts!

Maar natuurlijk, als het belang van creativiteit internationaal hoog op de internationale hoger onderwijs agenda komt te staan, is dat voor iedereen prima.

2. De HKU gaat als kennisinstelling van kunst, media, economie en techniek steeds meer verbindingen aan met externe partijen. Wat heeft dit voor dit impact op de opleidingspraktijk?

'We breiden steeds verder uit, in inhoud, didactieken en werkvelden. Dat betekent dat we steeds een juiste balans moeten zoeken tussen heel gerichte verdieping op het gebied van kunst en creativiteit aan de ene kant en toepassing in diverse sectoren aan de andere kant. Die balans kent talloze variaties. Vast staat wel dat je, om vanuit de kunsten cross over naar andere domeinen te kunnen gaan, een dosis kennis en skills in een kunstdiscipline nodig hebt. Anders raak je uitgehold. Maar hoeveel daarvan is nodig? Dat hangt sterk af van iemands talent en ambitie.

Die verdieping in kunsten en creativiteit is sowieso op maat, ingegeven door iemands persoonlijke kwaliteit, passie en engagement.

Maar met een flexibel programma en veel keuzemogelijkheden alleen haal je het niet.

Gerichte persoonlijke begeleiding is nodig zodat studenten kunnen dealen met de toenemende veelheid aan factoren en verbindingen. Op het breekpunt van die golf gaan zij hun eigen koers varen.

En dan heb ik nog niet gehad over het brede scala aan toepassingsgebieden en de snelle ontwikkelingen daarin. Op welke terreinen en hoe diepgaand moeten we tegenwoordig ook de inhouden op toepassingsgebieden gaan aanbieden, terwijl we weten dat ook die voortrazen? Hoe ver willen we daarin gaan?

De impact van de toename in verbindingen is voor mij als opleider dat je steeds scherp moet hebben wat je doet. En dat betekent vooral: weten wat je niet doet.

Het laten verwateren waar je steengoed in bent, dat zou zonde zijn.

3. Klimaatsverandering scoort momenteel hoog op de maatschappelijke en politieke agenda. Is hier ook een rol weggelegd voor de creatieve industrie?

'We weten inmiddels heel goed dat juist dit soort complexe problematieke door professionals uit verschillende disciplines onderzocht moeten worden om tot nieuwe oplossingsrichtingen te komen. Dat alfa's, beta's, gamma's en creatives hierin het beste samen kunnen optrekken, is inmiddels bij de direct betrokkenen vanzelfsprekend.

In het kunstonderwijs zie je hoe creatieve professionals zich bezig houden met vraagstukken op het vlak van klimaat. En andersom, zie je hoe wetenschappers steeds meer willen weten over creatieve processen, en positieve impact willen hebben op ontwikkelingen in de samenleving.

Die wederzijdse interesse raakt elkaar. Mensen die verandering willen vinden elkaar wel, en ze kunnen van elkaar leren.

Er bestaat zoiets als *biomimicry*: Door nabootsing van de natuur komen tot nieuwe oplossingen. Het zijn zeker niet alleen biologen die zich daarmee bezig houden!

Volgens mij zitten we nu in de tijd voor *Artemimicry*. Iets leren door te maken, en vooral: dat proces expliciet maken. En in *Artemimicry* is plaats voor meer mensen dan creatives alleen.

Het zoeken van oplossingen kan in totaal verschillende richtingen aan. Je hebt de richting van concrete producten, zoals de luchtverversers van kunstenaar Daan Roosegaarde in China.

Maar je kunt het ook zoeken in de kennis van collectieve creatieve processen en werkwijzes.

De Japanners die ik bij OESO in Parijs tegenkwam filmde processen van creatieve teams, 360 graden. Zij kwamen erachter dat teams met een langere aanloop van een creatief proces tot meer en betere oplossingen kwamen. Dat soort dingen vind ik boeiend.

Net zo als games die het tegengaan van de opwarming van de aarde als challenge hebben. Eigenaar worden van het probleem. Samenwerken. Tot nieuwe oplossingen komen.

Er is nog zoveel meer mogelijk. De klimaatsverandering is urgent en wat mij betreft verzamelen we 10.000 creatives in Parijs om in een week samen met wetenschappers tot een universele klimaat code te komen.

www.hku.nl

DINSDAG OCHTEND

Over de **Master Crossover Creativity**

Wicked problems

'Onze samenleving staat voor een aantal grote uitdagingen. Vele ervan zijn complex, ook wel 'wicked problems' genoemd. Om ze op te lossen is cross-over samenwerking tussen disciplines en sectoren nodig. Grenzen oversteken vanuit het perspectief van ontwerpen noemen we 'crossover creativity'. Het vormgeven van deze samenwerkingen en daarbinnen het vinden van nieuwe oplossingen is een vak apart. Dat leer je in de Master Crossover Creativity. Bij HKU vinden we dat ontwerpenden en makerschap unieke nieuwe perspectieven inbrengen om wicked problems te lijf te gaan. We hebben daarin bijzondere expertise opgebouwd.

De Master Crossover Creativity biedt je expertise en netwerken in de driehoek creativiteit-technologie-ondernemerschap. Onze ervaring is dat juist de verbinding in die driehoek nodig is om te komen tot culturele, sociale en economische vernieuwingen.

We richten ons op cross-overs binnen zes domeinen: Future Health, Smart Living, Inclusive Society, Cultural Innovation, Social Business en Circular Economy. 'Future health' richt zich op zorg en welzijn van de toekomst. 'Smart living' gaat over innovaties in het dagelijks leven. 'Circular economy' gaat over duurzaamheid, energie, en ecologie. 'Social business' gaat over ondernemen met een andere waardebeoordeling dan alleen een economische. 'Cultural innovation' gaat over het vernieuwen van de kunst- en cultuursector. 'Inclusive society' gaat over innovaties in onze samenleving waarbij gelijkwaardigheid en inclusiviteit centraal staan.

'Waarom deze opleiding?

- Je zoekt een plek waar je jouw creatieve ideeën en fascinaties vorm kan geven, een plek waar je groot mag denken, waar je leert hoe je waarde kan toevoegen, waar je leert ondernemen.
- Je bent nieuwsgierig naar wat verbindingen met andere disciplines en expertises, nieuwe partners en netwerken voor jouw werk kunnen opleveren.
- Je wilt een betekenisvolle bijdrage leveren aan een samenleving in verandering, bent op zoek naar nieuwe manieren om complexe vraagstukken op te lossen en wil daarin graag samen optrekken met anderen.
- Je weet dat het resultaat van je werk draait om de toegevoegde waarde van de 'eindgebruiker', of dit nu een burger, patiënt of consument, of deelnemer is.
- Je wilt leren en maken in een programma dat je grotendeels zelf aanstuurt.
- Je wilt je kansen op een loopbaan in de creatieve industrie vergroten.

www.hku.nl

Drie vragen aan **Tjaard Horlings**

1. Jijzelf opereert op het breukvlak kunst/creativiteit en economie/ondernemerschap. Welke hobbels kom je tegen wanneer geprobeerd wordt bruggen te slaan tussen deze twee werelden?

'De belangrijkste hobbels betreffen eigenlijk altijd bepaalde vooroordelen. Economie en ondernemerschap worden onmiddellijk geassocieerd met 'geld verdienen' en 'winst onder de streep realiseren', zeer zeker door kunstenaars en creatieven en dat terwijl het economisch denken de laatste jaren erg is veranderd als gevolg van de verschuiving van opvattingen binnen de oorspronkelijke economische wetenschappen. Met name in het westerse denken wordt steeds meer uitgegaan van het gedachtegoed dat is ontleend aan de zogenaamde 'experience- en transformation-economy' waar economisch handelen op basis van zingeving en betekenisgeving centraal staan én waar veel meer gehandeld wordt in termen van het realiseren van sociale, culturele en economische waarde en impact. En dat is precies waar we de brug kunnen slaan tussen de beide werelden.

2. Moet een idee eerst artistiek tot ontwikkeling komen voordat je kunt spreken van een business case? Hoe gaat de master om met deze kwestie?

'Ik zou juist zeggen dat het tegendeel binnen de MA aan de orde is. We werken het liefste met young professionals die binnenkomen met een zekere passie en fascinatie voor bepaalde onderwerpen die hun oorsprong vinden in brede maatschappelijke thema's of kwesties. Daarbij speelt op voorhand niet zozeer de mate van artistiekheid van die fascinatie een rol maar veeleer de aanwezige drang om iets te willen vernieuwen of een verandering tot stand te brengen. Het is mooi als dat een relatie heeft met kunst en cultuur maar het kan evenzogoed een sterke relatie hebben met technologie, ondernemerschap of toegepast ontwerp. Het vertrekpunt binnen de MA is dat we willen dat er ontwerpend onderzoek gaat plaatsvinden waarbij op basis van iteratieslagen een circulair ontwerpproces op gang wordt gebracht. In dat proces hopen we dat op het snijvlak van verschillende disciplines echte breakthrough innovaties met grote impact kunnen worden gerealiseerd die van waarde kunnen zijn voor vele verschillende stakeholders. Gaandeweg het ontwerpproces ontstaat er pas zicht op een mogelijk haalbare businesscase.

3. Op welke wijze tonen bedrijven en maatschappelijke instellingen begrip voor het belang van crossover creativity? Of moeten we spreken van onbegrip?

'Vrijwel alle bedrijven en instellingen waarmee we in contact staan of komen onderschrijven het belang van het realiseren van crossovers. Of anders gezegd: het belang van de focus op het realiseren van verbindingen tussen verschillende disciplines en wetenschappen. Vrijwel iedereen is er daarbij van doordrongen dat het mooi is om bezig te zijn met het realiseren van incrementele innovaties binnen de eigen waardeketen, maar veel meer nog wordt onderkend dat echte innovatieve doorbraken slechts kunnen worden bereikt op het snijvlak van verschillende disciplines en ketens. Door de enorme technologische versnelling én het groeiend besef dat design en design thinking een grote rol spelen in innovatieprocessen is er de overtuiging dat daarvoor ook andere professionals nodig zijn. Binnen onze MA noemen we dat de zogenaamde 'game-changers' die het lef, de creativiteit en de ondernemendheid hebben om buiten de eigen discipline te treden én juist tussen en met verschillende andere disciplines waarde- en impactvolle verbindingen tot stand te brengen. Vandaar dus ook de term 'Crossover Creativity'. www.hku.nl

---

Case 1: What Design Can Do, **Nanne Brouwer**.

Als sociaal ondernemer meldde Nanne Brouwer zich aan voor de 1-jarige master Crossover Creativity. Nu professioneel werkzaam bij *What Design Can Do*. Tijdens zijn master werkte hij aan een verbindend platform voor allerlei partijen die betrokken zijn met vluchtelingenhelp in Nederland, om zo krachten te bundelen en samen meer impact te kunnen maken. Momenteel werkt Nanne professioneel aan *May 23/24 2017 On Earth Day*, organiseert *What Design Can Do*, tezamen met IKEA Foundation en de Autodesk Foundation, een nieuw 'global design competition on designers and creative entrepreneurs to submit innovative solutions to combat the impacts of climate change.'

'Climate change is now inevitable. We are already witnessing its harmful effects, with floods, droughts, dying ecosystems, and civil wars caused by constrained food and water resources. This is why our response must now be two-pronged: firstly, limit the increase in temperature as much as possible, and secondly, adapt to a changing climate. The Climate Action Challenge is focused on the latter: adaptation to climate change.

So, what can the creative community do?

An ambitious and urgent task lies in front of us; if we want to make radical change happen, we need to make climate change urgent and tangible in the hearts and minds of everybody (especially now, with climate change deniers like Donald Trump assuming power). This is exactly where the creative community can step in. Reframing problems, finding opportunities and creating unexpected yet tangible solutions within given limitations, is what designers excel in. Designers are also great communicators and collaborators, used to facing complex situations together.

Real Developing Power

"The collaboration with IKEA Foundation and Autodesk Foundation is unique", says WDCD founder Richard van der Laken. "We don't just reach out to the global creative community to come up with solutions, together we also have real developing power."

Per Heggenes, IKEA Foundation CEO, says: "We believe climate change represents a very significant threat to the future of children living in poor communities – and that innovative design can help their families cope and adapt. We see that the creative community is eager to make their contributions to efforts to tackle climate change. Stories of communities affected by droughts, typhoons, or rising sea levels are implicitly asking creatives: which side are you on? This initiative will help creatives side with the many people, and this is why we're supporting the What Design Can Do Climate Action Challenge." "Climate change is one of the greatest design challenges of our time, and addressing it is essential to the long-term success of society," said Lynelle Cameron, president & CEO, Autodesk Foundation and vice president of Sustainability, Autodesk. "At Autodesk, we support entrepreneurs, start-ups, and non-profits to create climate change solutions through funding, software, and services. We're proud to be supporting the What Design Can Do Climate Action Challenge as a way to help more climate innovations get to market and succeed."

www.whatdesigncando.com

Case 2: Adolescents & Jong Adults, afstudeerontwerp van **Lotte Rensen**.

Samenvatting, fragmenten:

'AYA staat voor Adolescents & Jong Adults; jong en kanker, hoe ga je daarmee om?

Jaarlijks horen 2900 Nederlandse jongvolwassene tussen de 18 en 35 jaar dat ze kanker hebben. Juist in deze leeftijd is leeftijdsspecifieke zorg en ondersteuning van groot belang. Niet alleen op medisch-technisch vlak, maar ook op het gebied van psychosociale zorg; voor de patiënt zelf én zijn naasten.

Om een bijdrage te kunnen leveren aan de verbetering van de psychosociale zorg voor AYA's luidt de onderzoeksvraag van dit supportieve narrative: "Hoe ziet een toegankelijke, gebruiksvriendelijke maar vooral effectieve communicatie-interventietool eruit, die AYA's de regie in handen geeft over het sociaal contact rondom de impact die de diagnose heeft op het leven van henzelf en hun naasten, om zo in de psychosociale zorgbehoefte van de doelgroep te voorzien en een bijdrage te leveren aan een optimale geestelijke gezondheid in aanvulling op de medisch-technische behandeling van kanker."

Voor de uitvoer van het onderzoek is gekozen voor een kwalitatief onderzoek in combinatie met deskresearch. Hierbij is de methode van Design Thinking als leidraad gebruikt, om een 'human centred' design proces te faciliteren.

(NB Volgt een opsomming van stakeholders: AYA patiënten, naasten, onderzoekers, innovatie experts en creatieve experts, red.)

Het resultaat van dit design research is de ontwikkeling van de communicatie- interventietool Hand-in-handleiding. Het gebruik van deze tool door patiënten en hun naasten voorziet in de empowerment en het zelfmanagement van patiënten. Daarnaast levert de tool een bijdrage aan de preventie van ernstige psychische problematiek tijdens en na de behandeling, zowel bij patiënten als naasten.

De aanbeveling strekt om vervolgonderzoek te doen naar het langdurig effect van het gebruik van de Hand-in-handleiding, de mogelijkheden voor technische doorontwikkeling om het gebruiksgemak te optimaliseren en aanvullende versies te ontwikkelen voor overige fases van de behandeling waarin de inhoud van de communicatie verandert (denk aan terminale patiëntenzorg) om zo de gehele patiëntgroep te kunnen bedienen in hun psychosociale zorgvraag.

'Binnen onze MA noemen we dat de zogenaamde 'game-changers' die het lef, de creativiteit en de ondernemendheid hebben om buiten de eigen discipline te treden én juist tussen en met verschillende andere disciplines waarde- en impactvolle verbindingen tot stand te brengen. Vandaar dus ook de term 'Crossover Creativty'.'

Tjaard Horlings

DINSDAG
MIDDAG

Locatie: HKU, Oudenoord 700, 3513 EX Utrecht.

Tijden: lunch (inloop) 12.45, programma 13.45-17.00, afsluitende borrel.

Bereikbaarheid: In de wijk (betaald) parkeren. Goed bereikbaar met openbaar vervoer (NS) CS Jaarbeurszijde. De buslijnen 4, 5 en 6 rijden naar de halte Nijenoord. Bij receptie melden: lokaal ONK4. <https://www.hku.nl/Opleidingen/KunstEnEconomie/OverHKUKunstEnEconomie1/RouteOudenoord700.htm>

Focus: Het leiderschap van strategische allianties; kennis delen en mogelijke interventies uitdenken.

Schakelen tussen initiëren en verbinden. Duurzame samenwerkingsverbanden kennen een eigen fasering, een collectieve ambitieontwikkeling en een methodiek van samenwerking. Hoe intervenueer je als (komend) leidinggevende om tot een optimaal proces te komen met bijbehorende resultaten? Case: hoe Hogeschool Utrecht de samenwerking over schakelklassen opzet en vormgeeft. Kennisdelen vanuit het laboratorium van LinC, leiderschapsprogramma in Cultuur van UU/USBO, HKU, Kennisland en Coachen in Cultuur. Afsluitende borrel. Bijdragen van o.a.:

- **Nelly van de Geest**, theatermaker en trainer, expert van het HKU-centrum voor educatie en van het scheppen van een lerend vermogen voor allianties, auteur van het boek *Creatief partnerschap. Evenwicht tussen creativiteit en samenwerking.*
- **Hanke Drop**, projectleider Schakelklassen HU, samensteller HKU-Jaarboek *Muzische Professionalisering 2015/2016*, duo-PhD onderzoek naar het lerend vermogen van leerlingen in relatie tot kunst.
- **Giep Hagoort**, creativiteitsprofessor en conservator Cartesius Museum, hoogleraar em kunst en economie UU/HKU, samensteller van het boek *Cooperate. The Creative Normal*. Over de 12 vormen van coöperatief samenwerken met bijbehorend leiderschap en conflictstof (een LinC-productie - zie ook de lijst opgenomen in 'Achtegronden' op pagina 59).

Ter voorbereiding:

Nelly van der Geest: Vijf ingrediënten voor lerende netwerken

Fragment uit haar essay *Tussen innig verenigd en verkeerd verbonden*, 2016.

'Vanuit de kantelpunten dringen zich vijf belangrijke ingrediënten op voor lerende netwerken:

- Als een netwerk start vanuit een strategische relatie is het nodig om een omslag te maken naar een lerend netwerk. Het gebruik van muzische- en trainingswerkvormen kunnen daarbij helpen.

- Lerende netwerken met output verplichtingen vragen om een procesrol-plus van een inhoudelijk kernteam. Het kernteam moet zich naast de relaties ook op de ordening van producten richten.
  - Bij het bottom-up realiseren van producten helpt het om de ordening te organiseren via half open producten. De structuur is flexibel en dat maakt dat partners zelf de inhoud kunnen bepalen vanuit hun educatieve visie.
  - Het is goed je te realiseren als lid van een kernteam dat deelnemers zich aan een lerend netwerk verbinden om verschillende redenen. Die verschillende redenen kunnen bijdragen aan de duurzaamheid van het netwerk. Het bevordert de samenhang in het netwerk als er mogelijkheden zijn om op verschillende manieren bij te dragen en er naast deelname aan algemene bijeenkomsten in subgroepen wordt samengewerkt. 'Koplopers' hebben een nauwere band met het netwerk als geheel, anderen gebruiken het netwerk meer functioneel.
  - Lerende netwerken nooit af zijn: verbinden is geen eindpunt maar een wordingsproces. In dat wordingsproces zitten verschillende fasen en elke fase kent weer een moment van overgang (obligatory passage point). Fasen markeren en vieren helpt de deelnemers hun bijdrage steeds opnieuw te herijken. Voor het herkennen van fasen is reflectie en het plaatsen van ontwikkelingen in theorie nodig. Dit 'reflecteren' en 'interpreteren' kan goed aan de hand van metaforen.
- www.creatievermogenutrecht.nl

Case: **Pre-bachelor ICT voor vluchtelingstudenten** wordt uitgebreid

De Hogeschool Utrecht (HU) is met de UAF, AFAS Foundation en Gemeente Utrecht een samenwerkingsverband aangegaan om de toegang van vluchtelingen tot het hoger onderwijs te verbeteren. Hanke Drop is projectleider. Onderstaand fragment is afkomstig van de HU website (11-07-2016)

'De pre-bacheloropleiding voor hoogopgeleide vluchtelingstudenten met een ICT-achtergrond wordt, na een geslaagde pilot-fase, voortgezet. De opleiding wordt uitgebreid van een half jaar naar een jaar, en naar andere vakgebieden. Zoals Built Environment en de lerarenopleidingen voor het voortgezet onderwijs. Daarnaast zal er meer aandacht zijn voor de integratie van de taallessen, training van studievaardigheden en vakinhoud in de opleiding.

Uit de evaluatie van de pilot is naar voren gekomen dat de studenten een grote focus hebben op het behalen van het staatsexamen. "Dat is ook wel logisch want het staatsexamen is, als inburgeringsplicht, voorwaardelijk om te kunnen doorstromen naar de reguliere bacheloropleiding HBO-ICT", zegt Hanke Drop, projectleider van de pre-bacheloropleiding. "Het examen is erg zwaar en niet iedereen haalt het. We hebben daarom besloten om de pre-bachelor uit te breiden naar een jaar, zodat mensen beter worden voorbereid op het staatsexamen, én ook meer tijd hebben voor de andere onderdelen."

Integratie van taal, studievaardigheden en vakinhoud.

In het pre-bachelorjaar zal het leren van Nederlands als tweede taal meer worden geïntegreerd met studievaardigheden, (studie)loopbaanbegeleiding, vakinhoud en burgerschapsonderwijs. "Een voorbeeld: wat is de ICT-terminologie in het Nederlands? Maar ook: hoe kun je tijdens je studie goed met elkaar samenwerken, en wat is de maatschappelijke impact van je toekomstige werk?" vertelt Drop.

Built Environment en lerarenopleidingen

Volgend jaar zullen er ook pre-bacheloropleidingen starten gericht op vluchtelingstudenten met een achtergrond in Built Environment of leraar in het voortgezet onderwijs. "Er wordt opgeleid voor sectoren waar personeel gevraagd wordt. Minder voor de hand liggend is om bijvoorbeeld een pre-bachelor voor de lerarenopleiding Geschiedenis te starten, daar is geen tekort aan personeel", zegt Drop.

De studenten die hiervoor geselecteerd worden, hebben vaak al een achtergrond in die werkgebieden. Ze hebben bijvoorbeeld de lerarenopleiding in eigen land moeten staken vanwege de oorlog. Naar verwachting zal er in september een groep van 25 studenten starten in de vakgebieden ICT, Built Environment en lerarenopleidingen. "We kunnen echter niet goed inschatten hoeveel aanmeldingen er zullen zijn, en dat aantal kan dus nog worden uitgebreid", zegt Drop.

Betrokken bij een bijzonder traject

De pilot van de pre-bacheloropleiding HBO-ICT voor vluchtelingstudenten werd op 8 juli afgerond met een feestelijke lunch, waar studenten, docenten, taalmaatjes en alle initiatief nemende partners (HU, UAF, AFAS Foundation en Gemeente Utrecht) bij aanwezig waren. Zo ongeveer 75 mensen in totaal hebben hard gewerkt om de pilot te laten slagen. "Je merkt dat iedereen zich zeer betrokken voelt bij dit traject en dat maakt het erg mooi en bijzonder om eraan mee te werken", zegt Hanke Drop. Ondanks dat niet alle studenten uit de pre-bacheloropleiding het staatsexamen halen, vindt zij dat de pilot geslaagd is. "Zonder de pilot waren de studenten zeker niet waar ze nu zijn. Je kunt voor het staatsexamen ook gewoon een talencursus volgen, maar dan krijg je geen training in studievaardigheden en vakinhoud, die voorbereiden op een opleiding in het hoger onderwijs." www.werkenstudie.hu.nl

Nelly van der Geest en Giep Hagoort: LinC lab Strategische Partnerschappen

Nelly van der Geest en Giep Hagoort verzorgen het lab Strategische Partnerschappen voor het vierjarige Leiderschap in de Cultuur programma (LinC) van het consortium UU/USBO, Kennisland, HKU en Coachen in Cultuur. April jl vond het lab in de vierde jaargang plaats. Hun eerdere ervaringen beschreven zij in een artikel voor het boek Cooperate. The Creative Normal. Onderstaand fragment is het slot van het artikel.

Marking

'The LinC program is still going on. The forth cohort of participants will be entering the program in September 2016. After finishing the program in 2017 the program will be evaluated fundamentally. For now we want to formulate some provisional observations which can help to improve co-creation processes on creative partnership, within LinC but also in learning environments elsewhere. To improve our approach we suggest the following interventions.

Presentation & Participation

'Because of different learning styles of participants (pragmatic problem solvers, artistic driven leaders and cognitive learners) within LinC - we experience the same styles in other trainings sessions - the presentation of a Lab based on co-creation must be very clear. In a co-creation session, structure and content are based on interactivity as a combination of bottom up and top down approaches. If this is not clear some participants will complain about 'chaos' and 'confusion' without realizing that participants also have a responsibility for the co-creation process. One of the problems was, that the LinC-program has no clear presentation on what a specific co-creation lab can be. Also traditional programmes with speakers and q/a-moments have been mentioned as 'a lab'.

Time and energy: differentiation

'LinC-Participants are very busy with their own job. Within some seasons they work day and night to realize deadlines on performances, exhibitions and festival events. Also paperwork for agencies, government and partners ask energy and time. Co-creation labs require an understanding about existing and non-existing knowledge to fill gaps in own knowledge domains, individually and as a collective. Time for reflection and preparations (home work) are essential in the weeks before the labs start. How to combine the obligations of the current work and to make space for preparations for the lab without creating 'lab consumers'? Partly the answer can be found in a diversification of the group, based on the own possibilities to participate within the lab. In this outline the lab will design different learning road maps. It is an option to discuss.

'Knowledge on Partnering

Indeed, the labs created new knowledge and paid attention to new ways of working. Making a one and a half minute movie about your own partner-issue and present this movie for an expert panel was new in this context. But we also experience a gap between our strategic goals – creating new future-proof knowledge on creative partnering - and the daily practice of the participants, which is strongly effected by operational issues like: making clear appointments, the relationship with its own management, budget problems, etc. For the fourth lab 5 we will focus on a few clear and concrete strategic and innovative issues, based on the previous labs and for sure connected with leadership. By doing so we hope to stimulate a strong concentration on a mutual co-creation environment. These new issues can be: how to use social media within your strategic partnerships, cultural business modelling of a creative partnership and the development of media to communicate without text on paper (what normally is the case).

LinC 2.0?

The last years we had the opportunity to transfer our new ways of working on co- creation and partnership to other organizations and situations. For instance as a project of collaborative financing of public libraries, an intensive change project on the countryside, commissioned by six small towns which want to work together in the cultural field. As a monitoring project about cooperation between schools and cultural institutes. And more individual activities like paper presentations, organizing roundtables, open consultations and feedback sessions. We really feel the need of a follow up: LinC 2.0. For us an important issue is to stimulate co-creation sessions as a learning network within strategic partnerships with the involvement of management, professionals and the main stakeholders. Creating new learning playgrounds within the frame of the collective ambitions. Asking for new creative roles behind the functions of team leader, team members, managers and operational staff. With the help of digital possibilities we are curious which new knowledge will be created to realize a higher level of functioning of creative partnering.

Nota bene. De eerste versie van het co-creation lab (LinC) heeft een checklist over partnerleiderschap opgeleverd. De checklist is opgenomen in 'Achtergronden'. Ook de tijdens het vierde lab opgestelde lijst van samenwerkingsvormen is opgenomen in 'Achtergronden'.
www.leiderschapincultuur.nl

DINSDAG

Installatie Robotlove.nl op de HKU tijdens dag 2

Studenten van de HKU Media bereiden een installatie voor met bewoners van het ASOM-Opvangcentrum voor Verlaten Robots. Deze opstelling maakt deel uit van Robot.love, de opvolger van Hacking Habitat van curator Ine Gevers. De studenten bezinnen zich op de plaats van robots in de samenleving, verwoorden in teksten hun individuele belevingen en begeleiden de robots in het uiten van beeldende en muzikale expressies. Vanaf 09.00 uur en tijdens de borrel is de installatie te bezichtigen. Vanaf 13.00 tot 13.30 verzorgen de studenten een lunchpauzeprogramma. De installatie is ook door niet-deelnemers aan de zomerschool te bezichtigen. Begeleiding: Rene Lansink, HKU. Robotlove wordt gehouden in Eindhoven in 2018-2019 en er komt een kick-off als *ROBOT LOVE Living Lab* tevens ambassade WDE/DDW17 van 21 tot 29 oktober 2017. www.robotlove.nl

---

Studenten over hun project: [Robot Lovers](#)

'Robots, we kennen ze allemaal; door de één bevreemd, door de ander bejubeld. Ze zouden de aarde kunnen overnemen, of op z'n minst onze banen. Door hun kracht en intelligentie vormen ze een potentieel gevaar voor de mensheid, maar worden ze op het moment vooral ingezet om ons leven juist makkelijker te maken. Robots zijn (nog) geen autonoom ras met een eigen wil en eigen cultuur. We zien ze als objecten, gebruikt in de zorg en de industrie, maar ook om ons te informeren of entertainen. Zoals bij de meeste technologie, gaan de ontwikkelingen snel en zijn de nieuwste versies na een paar maanden al verouderd. Dit resulteert in een hele groep robots die verlaten zijn en "nutteloos" lijken. Wij, leden van het Robot Love Onderzoekslab voor het Opvangcentrum van de Verlaten Robots, kijken niet naar de robots als dienaar of uitvoerder. In tegenstelling tot de huidige toestand waarin de robots verkeren, geven we hen een poëtische kracht en veranderen we de context. We kijken naar de robot met een ander perspectief, om zo meer over onszelf en de robot te leren. Beperkingen worden ingezet als kansen.

Door experimenten te doen met de robots vanuit verschillende creatieve invalshoeken, leerden we langzamerhand hoe zij precies functioneerden. Deze experimenten hielden in dat we ons in leefden, samenwerkten en simpelweg tijd doorbrachten met de robots. Zo kwamen we dicht bij de robots en onze perceptie van de term "robots" veranderde volledig.

We pasten traditionele kunstvormen, zoals performances en poëzie, in samenwerking met robots, op een progressieve handelswijze toe.

De fysieke factor van de performance zorgde ervoor dat we ons volledig konden verplaatsen in de robots. Zo raakten we los van onze menselijke grenzen. Onze meditatieve staat zorgde ervoor dat we de robots zagen als een creatief maatje die ons andere invalshoeken kon laten zien.

We gunnen de verlaten robots een ander lot dan verstoffen op zolder. Door de robots te betrekken in een creatieve omgeving, kregen ze weer een zinvol leven. Zo fungeerden er kunstuitingen als communicatiemiddel tussen robot en mens.

Melanie Essink (AVM), Mark Kramer (AVM), Eva Vestdijk (IMT), Robbie Bekker (AVM), Thessa Torsing (IMT) en Sjoerd Martens (IMT). AVM = Audiovisuele Media, IMT = Image and Media Technology.

Contactpersoon Robotlove.nl: Johanna Weggelaar

Contact: Sjoerd.martens@student.hku.nl

'We gunnen de verlaten robots een ander lot dan verstoffen op zolder.'

Studenten over hun project: [Robot Lovers](#).

WOENSDAG OCHTEND

Locatie ochtend: SWK030 Creatieve huisvesting, Lauwerecht 12, 3514 BB JR Utrecht.

Tijden: Inloop 09.00, programma 09.30-12.45, lunch 12.45.

Bereikbaarheid: Parkeren (betaald) in de wijk. Bereikbaar met openbaar vervoer, vanaf Utrecht CS met buslijnen 1, 6 en 7 (richting Zuilen / Overvecht), halte David van Mollemstraat (voor looproute vanaf bushalte volg onderstaande link).

Voor routebeschrijving: <http://swk030.nl/contact>

Focus: **Publieke domein en samenwerking.**

Het samenwerkings-perspectief van de driehoek: vastgoed, lokale overheid en kunst/creativiteit. Vanuit drie sectoren gezamenlijk kennis scheppen, kennis delen en verder ontwikkelen. Bestaande kloven staan samenwerking nu nog in de weg. SWK030 neemt het initiatief en start de dialoog over mogelijke samenwerkingsverbanden. Dit alles gestimuleerd door nieuw onderzoeksmateriaal over de Utrechtse creatieve industrie (rapport Bureau Buiten) en over praktijkkennis vanuit andere steden. Bijdragen van o.a.:

- **Arna Notten**, directeur SWK030 Creatieve huisvesting, lid Raad van Toezicht Plaza Future Natlab, voormalig Relatiemanager Kunst & Cultuur Triodosbank.
- **Matthijs Bierman**, directeur Triodosbank Nederland, voormalig lid Economic Board Utrecht - betrokken bij het cluster Groen (gevraagd).
- **Peter Westenberg**, adviseur, oud-wethouder cultuur, vastgoed, communicatie en duurzaamheid gemeente Hoorn. Schrijver van het artikel *Samenwerking op lokaal niveau* (in: Cooperate. The Creative Normal).

Van 11.15 tot 12.00 uur gaan drie groepen aan de slag met de vraag hoe een kenniscentrum rond de driehoek *vastgoed, lokale overheid en kunst/creativiteit* vorm te geven. Gasten o.a.: Paul Barendregt (Hooghiemstra Bedrijvencentra), Karin van Looy (gemeentelijk Makelpunt), Marion Jacobs (Sophies Kunstprojecten).

Ter voorbereiding:

Arna Notten: creatieve huisvesting

'SWK030 creatieve huisvesting is een non-profitorganisatie met als doelstelling professionele kunstenaars, creatief ondernemers, kunstinstellingen en culturele organisaties betaalbare werkruimte te bieden in de gemeente Utrecht. Wij huisvesten onze huurders in gebouwen die eigendom zijn van de stichting, en

daarnaast op locaties die worden gehuurd van de gemeente, van woningcorporaties, vastgoedeigenaren, onderwijsinstellingen en van particulieren.

'Al vele jaren ontwikkelt, beheert en verhuurt SWK030 cultureel vastgoed, vaak in nauwe samenwerking met de gemeente Utrecht. Dit heeft geleid tot een aanzienlijke groei van het aantal vierkante meters permanente culturele werkruimte in de stad. Deze voorziening dient als basis voor de totstandkoming van een breed scala aan kunstuitingen. In 2015 beheren we ruim 30 locaties, waarvan het merendeel permanent is. Bij elkaar zijn dat 400 ruimten waarin dagelijks meer dan 750 kunstenaars en creatief ondernemers actief zijn. In totaal gaat het om ca. 25.000 vierkante meter werk-, repetitie- en tentoonstellingsruimte. Een paar in het oog springende panden zijn Cultuurhuis Stefanus in Overvecht, het Witte Pand en het Muziekgebouw aan de Loevenhoutsedijk, de atelierwoningen in de Kersenboomgaard in Leidsche Rijn, het rijksmonumentale pand Plompetorengracht 4 als huisvesting voor Organisatie Oude Muziek en Kapitaal.

'Als faciliterende instelling levert SWK030 een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling en het behoud van het culturele klimaat in de stad en regio Utrecht. Dat doen we door het verwerven en het beheer van panden, maar ook door huurders te stimuleren om samen te werken en uit te wisselen in hun gebouwen, door initiatieven van kunstenaars te ondersteunen, tijdelijke ruimten beschikbaar te stellen als presentatieruimten en soms door kleine financiële bijdragen te leveren aan publieke activiteiten. We besteden veel aandacht aan een optimale communicatie met onze huurders en het aanbieden van informatie op een overzichtelijke en eigentijdse wijze.
www.swk030.nl

Drie vragen aan **Arna Notten**

1. De SWK030 wil de kennisuitwisseling binnen de driehoek vastgoed, lokale overheid en kunst/creativiteit versterken. Kun je aangeven wat het belang van deze kennisuitwisseling is? Gebeurt dit al in andere steden?

Veel partijen weten SWK030 te vinden met hun locatie vragen. Natuurlijk van de kunstenaars en culturele instellingen, maar ook van projectontwikkelaars, financiers en gemeentelijke instanties. Het is positief dat deze partijen ons benaderen en vaak zoekt het team van SWK030 dan naar de match op een locatie en we leveren hierin maatwerk. Maar ik zie ook dat in dit proces veel informatie en kennis over hoe plekken te ontwikkelen en kunstenaars hierin een betaalbare plek te bieden onopgemerkt blijft. Door vanuit de driehoek gericht te gaan werken aan kennisuitwisseling schep je een win-win situatie waarmee we de ontwikkeling van de stad van dienst kunnen zijn. Ook kunnen we medewerkers en masterstudenten van Utrechtse hogescholen en de universiteit voorzien van actuele onderzoeksvragen rond het thema creatieve plekken in de stad. Je ziet de behoefte aan kennisuitwisseling ook bij onze collega's in andere steden (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Groningen). SWK030 wil met de driehoek echt een concrete stap vooruit maken en voorop lopen in de kennisuitwisseling.

2. Je hebt eerder geconstateerd dat partijen elkaar vaak in de persoonlijke sfeer wel kennen maar dat er nog geen kennisplatform is. Heb je een idee of partijen zullen samenwerken in een Utrechts kennisplatform?

Die persoonlijke relaties blijven van groot belang in ons werk. Vanuit die relaties kun je verbindingen leggen naar vastgoedprojecten, gebiedsontwikkeling en het gemeentelijk beleid. De huidige aandacht van de gemeente voor de relatie creativiteit en gebiedsontwikkeling (Rapport van Bureau Buiten (zie informatie hierna, red.)) biedt enorm veel kansen. Ik zie in Utrecht wel de intentie om samen te werken maar mij gaat het om de praktijk en de concrete actie. En dan zie je bijvoorbeeld dat het voor een gemeente moeilijk is om het initiatief los te laten vanwege de invloed van politieke belangen. Bij veel vastgoedontwikkelaars draait het om de deadline van een tender, waarbij de indruk wordt gewekt dat het draait om dat mooie 'plaatje' van creativiteit in de plint. Het gaat SWK030 juist om het begrijpen van elkaars belangen en de brug slaan tussen de nu vaak nog gescheiden werelden.

3. De SWK030 wil als initiatiefnemer optreden. Welke activiteiten ga je de komende tijd ondernemen?

SWK030 is al jarenlang actief in diverse netwerken rond het thema creativiteit in de stad, broedplaatsbeleid met het pleidooi voor betaalbare ateliers voor kunstenaars. De bijeenkomst van de CAMU-zomerschool geeft SWK030 de gelegenheid om partijen uit de verschillende sectoren bij elkaar te brengen. Na deze bijeenkomst blijven we initiatiefnemer en gaan we actief op zoek naar een passende vorm van samenwerkingen. Dit kan wat mij betreft steeds in verschillende vormen en samenstellingen. Het doel is wel om tot concrete actie te komen, rond een te ontwikkelen gebied, bijvoorbeeld het NPD terrein, Werkspoorkwartier of de Daalsedijk.

SWK030 stelt haar huis open om zo continuïteit van de kennisuitwisseling te bieden. Andere organisaties willen wij uitnodigen om hier hun kennisactiviteiten te organiseren rond het thema gebiedsontwikkeling, vastgoed met als doel creativiteit te borgen en uit te breiden in Utrecht. SWK030 draagt zo bij aan de professionalisering van het werk in de driehoek. Maar ook om de kennis binnen SWK030 en het team te ontwikkelen en in contact te staan met een grote diversiteit aan partijen.
www.swk030.nl

Bureau Buiten/Adviesrapport, maart 2017. Een bloeiende creatieve industrie in een levendige stad. De meerwaarde van creativiteit in gebiedsontwikkelingen in Utrecht

WOENSDAG OCHTEND

Samenwerking met (gebieds)partijen

'Tot slot is voor het realiseren van de meerwaarde van creativiteit de samenwerking met grondeigenaren, bewoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties on- ontbeerlijk. Zij zijn het immers die deze meerwaarde realiseren. Ga in gesprek met bestaande creatieve ondernemers in het gebied en onderzoek de mogelijkheden om hen een permanente plek te geven in gebiedsontwikkeling. De samenwerking met gebiedspartijen richt zich verder op het gezamenlijk bepalen van de te realiseren meerwaarden in aansluiting bij het DNA van het gebied en het gebruik maken van elkaars kennis en kunde in de planvorming, de realisatie en het beheer. Een concrete aanbeveling vanuit de gesprekken met de broedplaatsen is het aanwijzen van een gemeentelijk aanspreekpunt of broedplaatsenloods waarbij initiatiefnemers van broedplaatsen o.a. terecht kunnen voor praktische vragen over locaties, vergunningen en financieringsmogelijkheden. In samenwerking met woningbouw- corporaties kan gekeken worden naar mogelijkheden om atelierwoningen te realiseren.

Kennis & competenties

In een economie waarin innovatie centraal staat, is kennis en blijvende kennis- ontwikkeling ('een leven lang leren') essentieel om relevant te zijn en te blijven op de arbeidsmarkt. Aansluiting van onderwijs op de arbeidsmarkt is niet alleen van belang om onderwijscurricula up-to-date te houden, maar ook om vakkennis op de werkvloer actueel te houden (EBU stepping stones). Utrecht heeft met o.a. de HKU, het Grafisch Lyceum en de Hogeschool Utrecht belangrijke kweekvijvers en kenniscentra op het gebied van bijv. games en beeldende kunsten.

(Uit de SWOT analyse:)

Interactie als grote meerwaarde van broedplaatsen

Broedplaatsen als Kytopia en Vechtclub XL hebben een grote meerwaarde in de vorm van interactie en netwerkvorming. Uit de interviews komt naar voren dat dit (structurele) samenwerkingen oplevert, die zorgen voor opdrachten, kennis- overdracht naar starters en nieuwe productideeën.

Beperkte economische binding van de sector met de stad

Utrechtse creatieven gaven in de enquête aan dat hun bedrijf economisch zwak verbonden is met de stad. De reden dat zij in Utrecht gevestigd zijn, is eerder in sociale argumenten te vinden. Dit bleek ook uit gesprekken met broedplaatsen, al werd daarin ook aangegeven dat broedplaatsen zich op termijn ontwikkelen als een economische binder door het zakelijke netwerk dat ontstaat.

Creatieve sector als gesprekspartner in gebiedsontwikkeling

De tijdelijke en permanente meerwaarde van creatieven in gebiedsontwikkeling wordt steeds vaker gezien door gemeenten en ontwikkelaars. Een voorbeeld hiervan is Vechtclub XL, die actief met de gemeente meedenkt over de toekomst van de Merwedekanaalzone, waarin plaats blijft voor creativiteit en de meerwaarden die dit oplevert.

Aandacht voor lokale impact van broedplaatsen

Bij het realiseren van broedplaatsen wordt sturen op maatschappelijke meerwaarden op gebiedsniveau steeds gangbaarder. Voorbeelden hiervan zijn o.a. criteria binnen het Broedplaatsenbeleid Amsterdam. Ook sprak SWK de ambitie uit om meer in te zetten op sociale impact in de wijk.

Toenemende aandacht voor gemengde stedelijke gebieden en functiemenging

Bewoners, bedrijven en bezoekers hebben een steeds sterkere vraag naar een levendige stad met eigen identiteit. De creatieve industrie biedt kansen om te komen tot gemengde stedelijke gebieden en functiemenging.

Beperkte economische binding van de sector met de stad

Utrechtse creatieven gaven in de enquête aan dat hun bedrijf economisch zwak verbonden is met de stad. De reden dat zij in Utrecht gevestigd zijn, is eerder in sociale argumenten te vinden. Dit bleek ook uit gesprekken met broedplaatsen, al werd daarin ook aangegeven dat broedplaatsen zich op termijn ontwikkelen als een economische binder door het zakelijke netwerk dat ontstaat.

Beperkte interesse van investeerders en verhuurders

De creatieve sector bestaat overwegend uit zeer kleine bedrijven (gemiddeld 2 weknemers; 91% is zzp'er) en een groot deel van de sector heeft een beperkte toegevoegde waarde. Hierdoor ontstaat een grote vraag naar werkruimtes met een kleine oppervlakte tegen relatief lage prijzen en vaak korte contracten. Dit is vanuit het oogpunt van investeerders en verhuurders minder interessant. Financiering van broedplaatsen is dan ook moeilijk.

www.bureaubuiten.nl

Peter Westenbergh: Lessons learned on cooperation on a local level

Slotfragment van het artikel uit Cooperate. The Creative Normal

'I learned as an alderman that you can make a change but a period of four years is relatively short. But it can produce good results.

My lessons learned are as follows:

1. Take the lead in the discussions. Use every opportunity to talk with involved people and share views. This will help the professionals to express their views and give yourself some insights and it will create a cooperative environment when things get to the decision process.
2. Be visible and accountable for everything that happens in the process. Be there when things might get tough, and if you were wrong or don't know things admit this, and give credits to the people like the civil servants. Even if you don't like the way they put things in the heat of the process. You can correct these things in a personal conversation.
3. Visit as much events and organizations as you can. As a governor you get a lot of invitations, so the first reaction is, I will go to the important ones, mainly from the big organizations. That may be wise and save you some time, but I choose to go the minor ones too. This was highly appreciated and it gives people the feeling that you are approachable and they will come to you afterwards to express their views or critics. It helped me a big deal to understand what was really going on in the cultural field and their needs and expectations from the local government.
4. Avoid 'office discussions', speak with the people in their own habitat. I hardly invited people at the town hall, but went to their place. People liked that very much and the start of the talks were far more relaxing and it was a change to see what is happening.
5. Be always aware that you can hardly influence the details. As a governor your responsibility is to create the preconditions, do not interfere on details (except when asked).
6. Be a stimulator to the civil servants. Civil servants are not automatically involved in their field, they are experts on certain policies, but in the cultural field there are many varieties. Give them the opportunity to go to manifestations on subjects they are not familiar with and you will see it will become more common to them and they get new preferences. And it creates a learning attitude (Senge).
7. Invite as company municipal council members so that they can hear from the first-hand what the needs are. Do not be afraid to share your political responsibility, even in meetings where people can be critical to you. My personal experience is that the council members are highly appreciated the invitations and they will give you credit for it.

peter@peterwestenberg.nl

WOENSDAG OCHTEND

'Persoonlijke relaties blijven van groot belang in ons werk.'

Arna Notten in antwoord op drie vragen.

WOENSDAG MIDDAG

Locatie middag: Kantien/Socius, Ravellaan 96, 3533 JR Utrecht.

Tijden: 13.00 inloop, 13.30-17.00 programma.

Bereikbaarheid: Parkeren op parkeerplaats mogelijk. Bereikbaar met openbaar vervoer, vanaf Utrecht CS met buslijn 7 (richting Kanaleneiland), halte *Ravellaan* of bus 5 (richting Oog in Al) of sneltram (richting Nieuwegein) halte *24 oktoberplein*. Kijk van tevoren even op GoogleMaps voor de snelste looproute: www.google.nl/maps > Ravellaan 96 Utrecht

Focus: **De stad her-uitvinden?**

Het begrip 'stad' vraagt om herziening. Concepten als creatieve stad, energieke stad, compacte stad en slimme stad laten de onderliggende vraag onbeantwoord: stelt het hybride stedelijk samenleven geheel nieuwe eisen aan wat we nu 'stad' noemen? Het expertgesprek wordt in wisselende samenstelling aan de hand van twee rondes gevoerd:

Ronde 1 (13.00 inloop, 13.30-15.00 programma):

Stelling: De stad in een gevaarlijke draaikolk, het platteland als reddingsboei? De stad als optelsom van losse eilanden: cultureel, sociaal, ruimtelijk en economisch. Verkiezingsresultaten laten een kloof zien tussen dominante stedelijke waarden en minder dominante plattelandswaarden. De intrinsieke waarde van het platteland dreigt verloren te gaan. Onderzoek over de stad miskent vaak de mogelijkheden en perspectieven van het omliggende platteland. **John Huige** en **Giep Hagoort**, onderzoekers van het ASOM project Strong City Strong Countryside, starten het gesprek over het rechte trekken van de verhoudingen. **Brenda Vrieling** teamlid Ruimte en Water, Provincie Drenthe en eerder betrokken bij het Netwerk Platteland, geeft een eerste reactie.

Ronde 2 (15.00 inloop, 15.15-17.00 programma):

Stelling: Samenwerking op het gebied van vluchtelingenwerk versterkt de lokale democratie. De komst van vele vluchtelingen met name uit Syrië heeft de gemeentelijke democratie flink onder druk gezet. De stad die ruimte geeft aan nieuwe burens versterkt daarmee haar open, democratisch klimaat. Ervarensdeskundigen wisselen met elkaar en met actieve oude en nieuwe burens ervaringen en nieuwe inzichten uit.

M.m.v. Sam Faoud Ahmad, Ammar Alabaadi, Tamer Alalloush (New Neighbours), Hellen Clemens (Mijn Wijk, Jouw Wijk), Hanke Drop (HU Schakelklassen), Wim Goedvolk (Wijkbureau Utrecht West), Mohamed Hegazi, Katinka Jesse (Welkom in Utrecht), Kim van Laar (Einstein Project). Margriet Stuurman (New Dutch Connections) en Karin Nogossek (Vluchtelingenwerk). Organisator: **Rami Ramou** (SO-On, Mijn wijk, jouw wijk), supervisie: Giep Hagoort. Met een welkom van **Pim Koot**, partner van Socius en **Hellen Clemens**, voorzitter Mijn wijk, jouw wijk.

De deelname van vluchtelingen aan de zomerschool wordt onder meer mogelijk gemaakt door het Initiatievenfonds Gemeente Utrecht en de Stichting Mijn wijk, jouw wijk/West.

Tafel 1: Cornerstones for a new agenda Strong City Strong Countryside 2.0, John Huige and Giep Hagooort.

From a paper commissioned by the Dutch National Rural Network to contribute to the follow-up of Amsterdam Rural Forum which took place in May 2016. The Forum was related to the Dutch European Presidency 2016 and has been visited by more than one hundred fifty participants from all over Europe.

Abstract

To bridge the gap between the city and the countryside The Amsterdam School of Management (ASOM) realized an interactive program *Strong City Strong Countryside* in 2005. The aim of the project was to explore the content of the gap between city and countryside and to create a dialogue between the two parties concerned: city-dwellers and people from the countryside, especially the farmers. The main focus was the view of the city towards the countryside.

The program has been supported by the former Dutch Ministry of Agriculture.

The result of the program was a *Urban Agenda for the Countryside* with practical ideas for the local communities to start activities bottom-up. The essence of an interactive programme is to combine local knowledge with general, academic knowledge and to create a broad acceptance for a sustainable cooperation.

More than ten years later the relationship between city and countryside is confronted with new (global) developments. A new strategy on sustainability is needed to realize a new balance between cities and countryside.

Five developments are indicated: energy, food, circularity, reinventing the market and the need for smart cities and a smart countryside.

As cornerstones for a new agenda *Strong City Strong Countryside 2.0* can be seen: a grass roots strategy to realize new economic and social cooperative relations; re-regionalization, space for agricultural activities for refugees, and transition trajectories.

The Amsterdam Rural Forum, May 2016, was a platform to have a European oriented dialogue on the issues of the *2.0 agenda*. Interactive impulses related to these issues came from projects from Ireland, Belgium and Estonia.

Cornerstones for a new Agenda City-Countryside

- *The double character of the economy demands a double strategy*

The German journalist and researcher Gabor Steingart coined the expression: the bastard economy.

The idea behind it as follows: Politicians save banks. Banks save states. And both states and banks are being kept by the central banks which create the necessary money. This means we now live in a world which is a mixture of a market and a state economy. The government in this bastard economy is no longer a neutral player who works for the benefit of the most. Despite the democratic system we live in, the government has a double character.

This double character calls for a double strategy, a strategy towards the government and a grass roots strategy. For both strategies agenda setting is crucial. A second reason for such a strategy is the locked-in situation this system has created. It is very hard to change. (-)

- *Re-regionalization*

One of these major changes is the re-regionalization of parts of the economy. The word used for this is glocalization. Partly global and partly local. Other characteristics of this new system form the possibilities for using new business models (not uniquely profit driven), more transparency, new experiments with political decision-making and important: less transportation, so less energy loss. (-) In the ever changing society there is no time for developments to coagulate. That is why lives become liquid. The region gives the people who feel lost in the globalization contest a new perspective on their place in society.

It is in these surroundings that we want to position the hybrid region, the living lab of the smart city and the smart countryside. It is also in the hybrid region that we want to position the new focus area for art & culture in transition processes. (-) Smart cities need the countryside for: food, recreation, nature, cultural heritage, inspiration and for slowing down. The countryside can provide some of the necessary stability that is lost in the liquid city.

- *How the EU can solve the refugee question*

One of the unsolved and prolonged policies on the EU level is the recent inflow of war initiated refugees. It splits the EU in east – west and sometimes in north – south. The long history of Europe, its human rights tradition, its tradition for civilized solutions forms an obligation to solve this in a sustainable way. Building new save cities in save areas is a solution most European countries agree on. But as long as this is not possible in areas with large scale civil war we could build cities in European

countries; real sustainable cities. Another way to deal with this is to allocate refugees arable land and the means to cultivate it. In time they could provide cities with agricultural products and have their income from the sale of agricultural products. It would create new spaces in coexisting and new societal models.

• *Transition trajectories*

The realization of these changes, the political steering of these changes, the commitment of people to these changes can be organized in transition trajectories. Transition theory defines social changes as a cycle, repeating itself each period, but each period is different because in a transition you learn from your past experience. A transition cycle starts with the agenda setting, with the forming of societal coalitions, with the formulating of a transition path. It continues in arena's where those who are concerned meet and debate. It exercises experiments and will monitor the developments for further learning. One of the features of transitions is that different transitions know multi-phase (one transition may move faster than the other), multi-level (one transition may develop on a basic level another one on a regime level, like food or transport) and multi-actor (the actors may be ngo's, government departments, market based actors etc.) developments. (-)

The artist can act as a change agent. Esthetic reflections may bring different views on symbols and signs. Sustainable creativity against the disposable culture. The energy transition brings in new forms of local cooperation. Food is a culture in itself. Slow food is a different way of living. Rethinking and redesigning are core elements of the cyclical economy. Reinventing the market is inventing and telling new stories.

The hybrid region invites us to act in new roles.

www.asom.org, www.netwerkplatteland.nl

Tafel 2: Refugees and cooperation

Fragment uit het boek *Cooperate. The Creative Normal*

'On occasion of the seminar in June 2016 we (ucooperate.eu) invited some representatives of the refugees from Syria. In Autumn 2015, the City of Utrecht hosted more than 500 refugees in a special area near the centre of the city. After a few months a camp has been established with a minimum of comfort and privacy. One of the representatives, Rami Ramou, shared his experiences on cooperation with Dutch volunteers. Rami Ramou is a very active volunteer. He made contacts with mosks, churches, civil initiatives like Come & Eat, and is interviewed by radio and television about his story as refugee, together with his young daughter of six.

He worked together with ucooperate.eu to form a 'No Table of Art' to stimulate DIY/DIT cultural activities. He exposed the participants his cooperative experiences:

- He did not have bad experiences because of his refugees status. He saw terrible images on television about the negative contacts with refugees, but that was not the case in Utrecht. Opposite to that: from the early beginning he had very friendly contacts with the people in Utrecht.
- Negative images in the media about refugees create an aggressive atmosphere in the country in general. It is difficult to correct that bottom-up, even with the help of volunteer organizations.
- On cooperation there are two sides: With the Dutch people which was helpful, and internal within the refugee-camp. Because of the variety of backgrounds, flee-experiences, and different cultures cooperation is not easy and that has to be understood by the Dutch volunteers.
- Students play an important role by establishing contacts and informal networks. These students form a bridge to contact universities and schools.
- Active refugees can help Dutch people to help refugees. These active refugees have the adequate information about the living conditions of refugees.
- Show cooperative results offline and online. Refugees are well experienced in digital communication (Facebook). Bring active people together with the help of the social media.
- Avoid top-down activities for refugees. Ask refugees what they want and work together to realize activities.

Drie vragen aan Rami Ramou

1. *Hoe is het je persoonlijk vergaan na het juni seminar in 2016?*

Nadat ik mijn status als vluchteling uit Syrië gekregen had in de maand juni 2016 heb ik mij samen met mijn dochttertje gericht op een verblijf van zeker vijf jaar in Nederland. Ook kon ik nu mijn papieren in orde maken voor de gezinshereniging zodat mijn vrouw, zoon en dochter naar Nederland konden komen. Het was onzeker of we in Utrecht zouden kunnen wonen. Met behulp van de gemeente Utrecht en met de steun van Utrechtse vrienden konden we in Utrecht blijven. Dat was belangrijk vanwege de school van mijn dochttertje. Maar ook voor mijn vrijwilligerswerk en netwerkcontacten. Na zes maanden kwam mijn vrouw en de twee kinderen in Schiphol aan. We hebben nu een eigen flat in de Utrechtse

wijk Overvecht. Ik ben nu actief bij Welkom in Utrecht en bij het Project Einstein waar ik andere vluchtelingen help op het gebied van ondernemerschap. Ook werk ik samen met de Stichting *Mijn wijk, jouw wijk* aan het idee van een sociale onderneming (So-On/West) op het gebied van werk, inkomen en ondernemerschap.

2. *Welk belang zie jij vanuit je vluchtelingenstatus in samenwerking?*

In Syrië werkte ik al in coöperatieve organisaties, bijvoorbeeld bij Red Crescent en ook in mijn toenmalig bedrijf. Bij mijn komst in Nederland, eind 2015, vond ik het van belang actief te zijn en vrijwilligerswerk te doen. Het geeft mij een gevoel van vrijheid om dingen te doen die ik niet meer mocht doen in Syrië. Voorbeelden zijn Eet mee, Present Utrecht, Resto VanHarte en de organisatie van de Ontmoetingsdag 3 september in het Park Oog in Al van *Mijn wijk, jouw wijk*, vorig jaar. Ook deed ik de fotografie van een theaterproject. Maar het belangrijkste is het samenwerken met anderen. Of zoals we in Syrië zeggen: één hand kan niet klappen.

3. *In juni 2017 organiseer je in de zomerschool mede een rondetafel over samenwerken en vluchtelingenwerk. Welke adviezen leg je op tafel?*

Het blijft moeilijk om mensen met verschillende culturen en nationaliteiten te laten samenwerken. Het is een manier van denken en doen die niet iedereen beheerst. Ik ben supervisor en lid van een team met vier nationaliteiten. Van groot belang is het hebben van een goed idee en een plan, maar bovenal respect en vertrouwen tonen. Met een eigen verantwoordelijkheid voor teamleden vermijd je dat iemand de baas wil spelen. De samenwerking in Utrecht kan bijvoorbeeld gericht worden op dit soort concrete plannen dat werk geeft.

Wat beter kan is de samenwerking tussen de Utrechtse organisaties. Iedere organisatie is sterk op haar gebied maar zij kunnen nog sterker worden door over de eigen grens heen samen te werken. Bijvoorbeeld bij festivals, stedelijke projecten en wijkactiviteiten. En natuurlijk samen met actieve vluchtelingen.

Mijn advies voor de gemeente Utrecht is dit samenwerkingsproces actief te stimuleren en te vermijden dat organisaties gescheiden werken aan dezelfde doelen.

Giep Hagoort: Vluchtelingenwerk en de methode W.I.D.Z.

'Vanaf eind 2015 ben ik als vrijwilliger betrokken geraakt bij de opvang van vluchtelingen in onze Utrechtse wijk Oog in Al. De wijk zou in 2016 ruim 500 vluchtelingen verwelkomen op een bestand van zo'n 7.000 inwoners. Vanaf het begin heb ik me voorgenomen de zelfredzaamheid van vluchtelingen te stimuleren. Dat begon met een No Table of Art voor vluchtelingen die artistiek actief wilden zijn. En later in samenwerking met veel wijkbewoners bij de Ontmoetingsdag in Park Oog in Al op 3 september 2016. Aan deze dag deden 250 wijkbewoners mee en 150 vluchtelingen waarvan 40 vrijwilligers. Alle activiteiten zijn in gemengde teams voorbereid en uitgevoerd met Rami Ramou als centrale co-organisator. Om de nodige samenhang in activiteiten te bewaken hanteer ik voor mijzelf de spontaan geboren *W.I.D.Z.-methode*.

W staat voor *Welkom*, hoe kan de wijk een sfeer van verwelcoming realiseren? In Oog in Al heeft een speciale contactgroep mede vanuit de kerken en moskeeën bloemen aangeboden aan de nieuwe burens. *I* betekent *Inloop*. Laagdrempelige activiteiten organiseren waar een verdieping van de verwelcoming kan plaatsvinden. Dit kan zijn een gezamenlijke maaltijd, de eerste taalles, een bezoek aan de bibliotheek, etc. Zo mogelijk in nauw overleg met de professionals van het AZC. Ook vindt in deze periode een samenwerking plaats met andere vrijwilligersorganisatie.

D is gericht op het gezamenlijk *Doen*. Activiteiten organiseren die tezamen met actieve vluchtelingen – inmiddels nieuwe burens – worden aangepakt. Samen uitzoeken wat de behoeften zijn en hoe daaraan vorm te geven. Ook ontstaan in deze fase persoonlijke netwerken tussen wijkbewoners onderling en tussen actieve wijkbewoners en actieve nieuwe burens. De ontmoetingsdag van 3 september vond in deze fase plaats (met steun van bedrijven, instellingen en het Initiatievenfonds Gemeente Utrecht). De communicatie verloopt in het Engels en Nederlands.

Z geeft aan dat het accent moet liggen op het *Zelfdoen*. Stimuleren dat actieve vluchtelingen het heft in eigen hand nemen waarbij wijkbewoners en hun organisaties een ondersteunende rol kunnen vervullen en het Nederlands als voertaal gebruiken. Voorbeelden zijn: kleinschalige muziekfestivals (Dreaming of Syria), exposities van eigen werk, een multicultureel cateringteam, voorlichtingsbijeenkomsten en het organiseren van workshops ondernemerschap (voor statushouders). Ook de rondetafel van de 21e juni als deel van de zomerschool, vindt op deze basis plaats. Deze tafel wordt ondersteund door het Utrechtse Initiatievenfonds, Kantien/Socius en de Stichting Mijn wijk, jouw wijk uit Oog in Al. www.asom.org

---

WOENSDAG AVOND

DE SAMENWERKPLAATS

WO-AVOND - 21 juni 2017

Locatie avond: Raadszaal van Stadhuis Gemeente Utrecht, Korte Minrebroederstraat 2, 3512 GG Utrecht.

Tijden: 19.00 inloop, 19.30-21.30 programma, 21.30 borrel.

Bereikbaarheid: Dichtsbijzijnde parkeergarage *Springweg*. Te voet goed bereikbaar vanaf Utrecht CS. Onbekend in Utrecht? Kijk vantevoren even op GoogleMaps voor de snelste looproute: www.google.nl/maps > Korte Minrebroederstraat 2 Utrecht

Focus: **Hearing over de kwaliteit van samenwerking in de gemeente Utrecht**

Focus op de vitaliteit van jonge ondernemers. Welk klimaat leidt tot hun groei? Welke krachten komen vrij via samenwerking en crossovers met kunst en cultuur? Welke hobbels moeten geruimd om een top samenwerkingsstad te worden? Een verkenning van waardevolle en te verbeteren zaken die licht kunnen werpen op een wensenlijst voor de toekomst. Met aanbevelingen voor de nieuwe gemeenteraad in 2018! Moderator: **Jony Ferket**, lid D66-fractie, gemeenteraad Utrecht.

Ter voorbereiding:

Jony Ferket, lid D66-fractie, gemeenteraad Utrecht: Utrechtse startups dreigen Utrecht te verlaten

'Negen Utrechtse startups schreven een brief in Duic 'Wij willen in Utrecht blijven maar zo gaat dat niet lukken'. De startups geven aan dat ze regelmatig door andere steden gebeld worden om zich daar te vestigen met aantrekkelijke regelingen om de overstap te versoepelen. "We willen niet weg, maar op deze manier wordt vertrekken wel de beste keuze voor onze bedrijven. Betaalbare bedrijfsruimte is heel schaars. En als we die zelf willen beginnen, ondervinden we weinig steun en lopen we tegen allerlei regeltjes aan." Ze vragen aan de gemeente om geen kansen te laten liggen.

Gisteren (16 maart) bezocht ik een aantal van de startups. Eerst sprak ik met Menno van 2daysmood die de brief heeft ingediend namens de anderen. Hij vertelt dat hij het liefst in Utrecht wil blijven maar uiteindelijk moet hij wel voor zijn bedrijf kiezen. Hij is heel tevreden met het programma van UtrechtInc waar ze aan meedoen met het snel groeiende bedrijf. Menno benadrukt dat hij helemaal niet voor weinig geld ergens huisvesting wil, maar wil wel het liefst met andere bedrijven op één plek zitten en ziet in andere regio's aantrekkelijke voordelen. Het is fijn als ik bijvoorbeeld even bij Tommie van Edutainment Games kan checken hoe zij het doen. Het is toch anders dat anderen hier op de gang een paar deuren verder zitten.

Wat doet de gemeente?

'Tommie zelf vertelt even later dat hij verwacht dat ook de gemeente bijdraagt aan innovatie in Utrecht. Hij is heel blij met zijn goedgekeurde aanvragen voor het Lokaal Economisch Fonds. Volgens hem is het juist zinvol als gemeente om te investeren in het versterken van het netwerk en vooral voor scaleups: de startups die zichzelf al bewezen hebben. Toen hij bij de gemeente aanklopte om te laten zien wat hun product voor het onderwijs kan betekenen werd verteld dat ze niet veel voor hem kunnen doen. Anouk van Faqta vertelde mij al eerder dat ze vanuit Hilversum haar benaderd hebben om daar in de incubator te komen. "Echter, onze 'roots' liggen in Utrecht.", zo vertelt Anouk. Ze geeft aan dat de startup grote waarde hecht aan de verbinding met de stad en de Universiteit Utrecht, een gerenommeerd instituut waar wetenschap en educatie nauw met elkaar verbonden zijn. "Er liggen hier voor de gemeente grote kansen om bloeiende startups die in de eerste groeifase verkeren passende huisvesting te beiden." En Axel van TheFixedGearshop benadrukt dat startups risico's nemen: ik heb een gat in de markt maar mijn concurrent zit mij op de hielen. Dit vraagt om slimme keuzes. Verschillende fietsonderdelen die hij verkoopt staan in de rekken in het kantoortje in Al16. De twee stagiaires zijn hard aan het werk.

Inzet voor innovatie

'Als raadslid heb ik al meerdere keren mij ingezet voor innovatie en het stimuleren van het startupklimaat. In reactie op de brief heb ik mondelinge vragen ingediend voor het vragenuur van de gemeenteraad. Ook kwam er een follow-up artikel in Duic en besteedde het AD Utrecht er aandacht aan. Bij de startups staat de telefoon roodgloeiend van huisvesters waar ze terecht kunnen; dat is alvast winst!

(Blog Jony Ferket - www.blog.jonyferket.nl. Geplaatst op 1 maart 2017)

'Negen Utrechtse startups schreven een brief in Duic 'Wij willen in Utrecht blijven maar zo gaat dat niet lukken.'

Jony Ferket op haar blog, maart 2017.

DONDERDAG OCHTEND

DE SAMENWERKPLAATS DO-OCHTEND – 22 juni 2017

Locatie ochtend: Rabobank Utrecht, Beneluxlaan 31-33, 3526 KK Utrecht.

Tijden ochtend: Inloop 09.00, programma 09.30-12.45, lunch 12.45.

Bereikbaarheid: In de wijk (gratis) parkeren. Goed bereikbaar met openbaar vervoer (NS) CS Jaarbeurszijde met de sneltram naar de halte *5 mei plein*. Gebouw van Rabobank Utrecht bevindt zich aan de andere kant van de rotonde (tweemaal in rijrichting oversteken). Bij receptie melden voor Zomerschool. Oriënteren? www.google.nl/maps > Beneluxlaan 31-33 Utrecht

Focus: **Partnership for food**

Hoe voeden we in 2050 ruim 9 miljard mensen? Een grote opgave die volgens de van oorsprong coöperatief en agrarisch georiënteerde Rabobank Utrecht ook de lokale gemeenschappen raakt. Hoe kom je tot één lokale community die aan de hand van projecten bijdraagt aan een duurzame voedselproductie en -consumptie? Banking for Food van de Rabobank is daarop gericht en daagt (creatieve) professionals uit om tot een gezamenlijke kenniscommunity te komen. Bijdragen van o.a.:

- **Jeen Nijboer**, projectmanager Food en Agri (F&A) bij Rabobank Nederland en landelijk betrokken bij Banking for Food.
- **Vasco Klarenbeek**, manager business support Rabobank Utrecht.
- **Martijn Rijkse**, projectleider business support, o.a. Banking for Food.
- **René Kwant**, Future for Food, Universiteit Utrecht.

NB **Maarten van Deursen**, hoofd Educatie & Projecten van Utrecht Natuurlijk, is verhinderd maar met een interview hierna toch aanwezig.

Gasten: **Anne Marie Gout** (gemeente Utrecht), **Erik de Bakker** (Wageningen University & Research), **Jan-Willem van der Schans** (Wageningen University & Research).

Programma in samenwerking met EBU, **Jelle van der Weijde**.

Ter voorbereiding:

Jeen Nijboer: Banking for Food - "Ik heb de allerleukste baan van de Rabobank"

De Rabobank ziet het als haar opdracht om bij te dragen aan het duurzamer voeden van de wereld, door economisch succes en groei te faciliteren van klanten en de gemeenschappen waarin ze opereren. Als gevolg van een groeiende en steeds welvarender wereldbevolking zal de vraag naar voedsel tot 2050 met 60% groeien. Ondernemers in de landbouw en voedselketens moeten dus meer gaan produceren

met minder grondstoffen. Alleen op zo'n manier kunnen ze zorgen voor een duurzame voedselproductie en economische situatie op de langere termijn. Banking for Food is de visie van de Rabobank op voedselzekerheid en de rol van de bank hierin. Global Farmers sluit hierop naadloos aan.

Global farmers

Global Farmers is een online community die F&A-klienten versterkt in hun ondernemerschap door het delen van kennis en netwerken. De community brengt agrarische ondernemers uit alle windstreken in contact met elkaar én met specialisten van de Rabobank. Als trotse oprichter van Global Farmers wil de Rabobank bijdragen aan het vinden van een oplossing voor één van de belangrijkste uitdagingen op dit moment: het laten toenemen van de voedselproductie, terwijl tegelijkertijd de negatieve gevolgen voor het milieu zo beperkt mogelijk worden gehouden.

Met Global Farmers wil de Rabobank F&A-klienten over de hele wereld ondersteunen door het delen van kennis en netwerken. Global Farmers wil persoonlijke en professionele groei van agrarische ondernemers faciliteren door te helpen bij het aangaan van uitdagingen en het grijpen van kansen. Een gezonde en winstgevende F&A-sector is immers van vitaal belang voor zowel agrarische ondernemers als de Rabobank.

www.rabobank.nl

Drie vragen aan **Vasco Klarenbeek** en **Martijn Rijkse**

1. *Hoe vertalen jullie als (lokale) bank een onderwerp als duurzame voedsel op wereldniveau naar de lokale praktijk van alle dag?*

Onze internationale activiteiten richten zich uitsluitend op food en agri. Lokaal zijn wij hier ook mee bezig. Zo stimuleren wij horeca ondernemers met masterclasses om hun bedrijfsvoering te verduurzamen en bouwen we aan een food community waarmee we de regio helpen. Ook op kleine schaal zijn we actief. Iedere week helpt een medewerker van Rabobank Utrecht bij de Voedselbank in Leidsche Rijn. Daarnaast richten we onze eigen catering zo duurzaam mogelijk in.

2. *De Rabobank staat een open community voor. Kun je een schets geven van zo'n community? Van wie is het eigenaarschap?*

Zo'n community bestaat uit ondernemers en andere organisaties die in de regio Utrecht actief zijn op food gebied. Het doel is om gezamenlijk bij te dragen aan het verduurzamen van de (lokale) voedsel keten en een gezondere eetstijl. Dit wordt gedaan door het delen van kennis, elkaar te inspireren en waar mogelijk met elkaar samen te werken. Wat ons betreft is een open community van iedereen en is het eigenaarschap niet specifiek belegd. Wel zijn er een paar partijen die het initiatief nemen en zorgen voor de organisatie van bijeenkomsten en faciliteiten.

3. *Welke bijdrage leveren jullie persoonlijk? Hebben jullie een eigen moestuin, kopen jullie streekproducten, zijn jullie lid van een 'eet-bewust' netwerk?*

Hoe is dat bij jou, Vasco?

'Ik pretendeer niet dat ik zelf altijd het goede voorbeeld geef. Wel probeer ik bij het kopen van eten bewuste keuzes te maken, vooral bij vlees, zuivel en eieren. Ik koop ook niet te veel zodat er minder weggegooid hoeft te worden. En ik probeer in een gezin met pubers dit bewustzijn over te brengen. Een grote uitdaging!

En bij jou Martijn?

'Ik heb onlangs een middag meegeholpen bij de Voedselbank in Leidsche Rijn. Daar ben ik me nog meer bewust geworden van de waarde van voedsel als eerste levensbehoefte. De beschikbaarheid ervan op lange termijn is cruciaal voor de generaties na ons. Daar denken we niet altijd bij na. Het is daarom belangrijk om zo min mogelijk te verspillen. In de praktijk wordt 1/3 (!!) van het geproduceerde voedsel niet geconsumeerd. Dit zijn dingen die ik mijn kinderen ook mee geef. Groene vingers heb ik zelf niet. De moestuintjes van de Albert Heijn hebben bij mij helaas tot nu toe twee sperziebonen opgeleverd. www.rabobank.nl/lokale-bank/utrecht-en-omstreken/

Drie vragen aan **Maarten van Deursen**

1. *De stichting Utrecht Natuurlijk heeft haar wortels in de schooltuinen uit de crisistijd van de jaren dertig van de vorige eeuw. Deze tuinen moesten gezinnen van voedsel voorzien gezien de grote voedselschaarste. Op welke wijze speelt het thema voedsel nu nog een rol in de stichting?*

Nog steeds speelt het thema voedsel een rol bij Utrecht Natuurlijk. We leren kinderen waar het voedsel vandaan komt. Het gaat dan om het verhaal achter het pak melk en de zak sla uit het koelvak van de supermarkt. Dat voedsel niet vanzelfsprekend is maar afhankelijk is van de grond, het weer en van menselijke arbeid. We stimuleren dat kinderen ook zelf plantjes potten in onze tuinen en dat ze zien dat het ook mis kan gaan door bijvoorbeeld de aanwezigheid van vogels en rupsen. Het besef bijbrengen

dat we wat ons eten betreft afhankelijk zijn en dat we goed voor onze omgeving moeten zorgen. Ook voor de ouderen geldt dat we een relatie leggen tussen het houden van onze dieren in de kinderboerderijen en het consumeren van het vlees dat bij de slacht van de dieren vrijkomt. Het gaat om het duurzaam verkleinen van de afstand tussen productie en consumptie.

2. Utrecht Natuurlijk is met name op het gebied van projecten en educatie actief in diverse Utrechtse natuur- en milieunetwerken. Is voor Utrecht Natuurlijk community vorming daarbij van belang? En: Is een Utrechts open voedselnetwerk gewenst?

Voor Utrecht Natuurlijk speelt community vorming op twee niveaus. Op stedelijk niveau ontmoeten we in diverse netwerken professionals en ondernemers. We wisselen dan ervaringen en kennis uit en kunnen eventueel tot gezamenlijke activiteiten komen. Dit alles staat nog maar in de kinderschoenen en verdient nog wel een impuls. Of we in Utrecht naar een open voedsel community moeten streven, moeten anderen beoordelen, die direct als (ZZP-) ondernemer of initiatiefgroep betrokken zijn bij voedsel. Als het ook gaat om educatie en bewustwording kunnen wij wel een rol spelen.

Community vorming speelt zich wat ons betreft ook op buurtniveau af met onze tuinen en kinderboerderijen. Hier gaat het om buurtbewoners die actief willen zijn en samen met anderen aan een tuin willen werken. De impact is vooral het versterken van de sociale cohesie. Dat zien we ook bij het thema Oogst dat op onze tuinen in september gevierd wordt.

Anderen benadrukken dat met deze stadslandbouw mede het toekomstig voedselprobleem kan worden aangepakt. Wij betwijfelen dat. Het boeren is namelijk een professioneel ambacht met een duidelijk businessmodel. Stadslandbouw draagt zeker wel bij aan het bewustzijn dat we zorgvuldig met onze voedsel moeten omgaan.

3. Welke bijdrage leveren jullie persoonlijk? Hebben jullie een eigen moestuin, kopen jullie streekproducten, zijn jullie lid van een 'eet-bewust' netwerk?

Ik ben gestopt met de moestuin toen de kinderen groter werden. Ik moest het toen alleen doen en dat werd te bewerkelijk. Het verlangen is er nog steeds en misschien iets voor de toekomst, als het maar dicht bij huis is. Bij het kopen van voedsel let ik op twee dingen: biologisch en uit de eigen streek. Vanwege het beperken van de CO2 uitstoot gaat de eigen streek voor. Dus geen tuinboontjes uit Egypte. Ook hebben we enige tijd een abonnement op een wekelijkse groentetas gehad met uitleg waar de groente vandaan komt. Op den duur wilden we dan toch meer variatie. Maar het is wel een heel goed initiatief.

www.utrechtnatuurlijk.nl

René Kwant Universiteit Utrecht: Future Food Utrecht

'Future Food Utrecht werkt aan de maatschappelijke uitdaging om de volgende generaties van voldoende en gezond eten te voorzien. Door middel van fundamenteel onderzoek dragen de Utrechtse wetenschappers bij aan de duurzame innovatie van de voedselproductie, het ontwikkelen van gezonde voeding en het stimuleren van slimme voedselkeuzes.

Voedselzekerheid is door de snelle groei van de wereldbevolking een grote uitdaging voor de toekomst. Het is nodig om meer voedsel te produceren en minder te verspillen, waarbij we rekening moeten houden met de invloed van klimaatverandering op de landbouw en een veranderend perspectief op de veehouderij. Tegelijkertijd vragen de toenemende levensverwachting en welvaartsgerelateerde ziektes om nieuwe voedselconcepten die bijdragen aan de gezondheid. Het is hiervoor van belang om inzicht te krijgen in consumentengedrag rondom voedsel om zo duurzame gedragsveranderingen te stimuleren. Het onderzoek van Future Food Utrecht is fundamenteel en bestaat uit alle disciplines die nodig zijn om de mechanismen achter de voedselgerelateerde uitdagingen te begrijpen. Het Utrechtse voedingsonderzoek loopt hierdoor uiteen van het bestuderen van de rol van regulatiegenen in planten tot het in kaart brengen van de moleculaire samenstelling van borstvoeding en het bepalen van de psychologische achtergronden van beslissingen.

www.uu.nl/en/research/future-food-utrecht

Anne Marie Gout Gemeente Utrecht: Lokaal voedsel

'Na samen zaaien, straks samen oogsten.

Duurzaam voedsel verbouwen, klaarmaken of eten helpt mee aan een gezonde en duurzame stad. Het is niet alleen goed voor een gezonde stad. Het maakt gezond eten aantrekkelijk.

'Moestuinen en voedseltuinen

Stadslandbouw zorgt voor afwisselend groen in de stad. In de meeste wijken zijn moestuinen. Hier verbouwen volwassenen en kinderen samen eten. Het ontspant en maakt bewust waar eten vandaan komt. Samen groente uit eigen tuin klaarmaken en eten maken gezond voedsel aantrekkelijk en normaal.

Er zijn ook voedseltuinen en restaurants voor eenzame mensen of mensen die veel thuis zitten. Maar ook mensen die zorg nodig hebben kunnen hier terecht. Mensen die een opstapje nodig hebben om weer aan het werk te gaan doen hier ook ervaring op.

Beter voor het milieu

Producten uit de eigen regio komen hoeven niet ver weggebracht te worden. Het reist minder kilometers en dat is goed voor het milieu. Utrechters helpen aan een duurzame samenleving door afval van voedsel apart in te leveren. Een deel van het afval wordt dan opnieuw gebruikt.

Er is ook onderzoek om van afval van voedsel andere dingen te maken, bijvoorbeeld plastic. Ook ondernemers gooien niet onnodig voedsel weg. Bijvoorbeeld een brouwerij die afval als geitenvoer aan een geitenboer levert.

Economie

Ook voor de economie wordt lokaal voedsel steeds belangrijker. (Groente)pakketten uit de regio worden steeds populairder. De Utrechtse horeca gebruiken vaker producten uit de streek. Niet alleen kleine ondernemers maar ook grote. Het Universitair Medisch Centrum Utrecht (UMCU) wil zoveel mogelijk producten uit de regio aan patiënten en personeel aanbieden. Op het Utrecht Science Park zoeken organisaties samen naar oplossingen voor een langer en gezonder leven.

Lokaal voedsel is meer dan alleen leuk en lekker. De oogst is een aantrekkelijke, gezonde en duurzame stad!

www.utrecht.nl/zorg-en-onderwijs/informatie-voor-professionals/gezondheid/voeding-en-beweging/lokaal-voedsel/

Erik de Bakker: Wageningen Economic Research

'Wageningen Economic Research (WeCR) is een onafhankelijk, internationaal toonaangevend, sociaaleconomisch onderzoeksinstituut dat overheden en bedrijven op vernieuwende wijze (sociaal)economische inzichten en integrale adviezen biedt voor het juiste beleid en betere besluiten. Alle facetten van markten en ketens komen bij ons in beeld, van micro- tot macroniveau, van lokaal tot internationaal, van boer tot burger, van producent tot consument. WEcR wil als onderdeel van Wageningen University & Reserach bijdragen aan de 'quality of life' en stimuleert duurzame economische ontwikkeling en groei van een bedrijf of economie.

Kansrijke interventies

Ook op het vlak van duurzaam ondernemerschap en duurzaam voedselgedrag, en de kunst om deze twee componenten met elkaar te verbinden, heeft WEcR de laatste jaren onderzoek verricht. Tal van duurzame voedselinitiatieven, waarin korte ketens, communities en consumenten een belangrijke rol spelen, zijn nader bekeken: wat zijn hier bepalende factoren, welk economisch denken ligt hieraan ten grondslag en hoe zijn ze in 'voedselland' te positioneren? Ook is er allerlei onderzoek verricht naar gedragsinterventies die duurzame consumptie kunnen bevorderen. Een voorbeeld van het laatste is een praktijkonderzoek naar het veranderen van de verhouding tussen groente en vlees op het bord in een real-life restaurant setting. Bij drie Van der Valk restaurants werd de hoeveelheid groente op het bord verdubbeld, en de hoeveelheid vlees of vis op het bord met 12,5% verlaagd. Het resultaat? Gasten aten gemiddeld 87% meer groente van het bord, er werd 33% minder vlees weggegooid en gasten bleven tevreden over het restaurantbezoek en hun gekozen hoofdgerecht. Dit onderzoek toont aan dat het aanpassen van de verhouding tussen groente en vlees/vis op het bord een kansrijke interventie is voor restaurants om bij te dragen aan de gezondheid van hun gasten én een beter milieu (door CO2- en waterbesparingen als gevolg van het minder vlees serveren én weggoien).

www.wur.nl

Jan-Willem van der Schans: Duurzaam voedsel produceren en consumeren in een breed kader

Klassiek model

'In het klassieke model verkrijgen bedrijven of sectoren maatschappelijke legitimiteit door met NGO's (maatschappelijke organisaties) te praten en hun *consent of endorsement* te verkrijgen.

NGO's vertolken in het klassieke model de maatschappelijke stem – zowel de p van people als die van planet. Binnen NGO's die zich op een bepaald thema manifesteren zijn doorgaans twee polen te onderscheiden: de actiegerichte en de consensusgerichte, oftewel de harde en de zachte kant. In die keuze is het behouden van geloofwaardigheid een belangrijke factor voor de NGO zelf. Op het onderwerp dierenwelzijn manifesteert zich bijvoorbeeld Wakker Dier als 'actiegericht'. Hun strategie is het afdwingen van duurzaamheid door *naming* en *shaming* (denk aan de plofkip-actie). Aan de andere

kant van het spectrum bevindt zich bijvoorbeeld de Dierenbescherming. Die stelt zich minder activistisch op en gaat in dialoog met de sector, bijvoorbeeld door het introduceren van keurmerken en publieksacties in samenwerking met stakeholders (denk aan het Beter Leven-sterrenstelsel voor diervriendelijkheid).

Conversatie

Vandaar dat deelnemen in de *'conversation'* in plaats van in de maatschappelijke *'dialoog'* nu het model is voor de manier waarop bedrijven hun legitimiteit managen. Dit loopt via communities (zowel reële als virtuele) in plaats van formele NGO's. Een voorbeeld van zo'n conversatie is de Milkstory; een door de zuivelonderneming FrieslandCampina geïnstigete blog, die via sociale media *'met een combinatie van fun en inhoud'* de maatschappelijke uitdagingen van de zuivelindustrie bij consumenten onder de aandacht brengt.

Naast bedrijven verstrekken NGO's op interactieve manier gepersonaliseerde informatie over duurzaamheid aan consumenten. Zo geeft de Voedselafdrak van het Voedingscentrum een inschatting van de belasting op het milieu die je voedselkeuze veroorzaakt, met persoonlijke tips om die impact te verkleinen. MilieuCentraal heeft een Groente- en fruitkalender en een keurmerkkalender in app-vorm uitgebracht. Beide zijn in de supermarkt te raadplegen en geven direct informatie over de relatieve duurzaamheid van producten. Een ander voorbeeld van een platform dat als intermediair fungeert tussen consument en industrie is QuestionMark, een app die supermarktproducten rankt op de thema's volksgezondheid, milieu, mensenrechten en dierenwelzijn. Consumenten kunnen informatie toevoegen en producten voordragen. Door het aanscherpen van de ranking oefent de app indirect invloed uit op de productiemethoden van levensmiddelen.

Alle drie de methoden van het zoeken naar maatschappelijke legitimiteit (stand alone, in dialoog met NGO's of in dialoog met consumenten en andere stakeholders) zullen in de toekomst een grotere rol gaan spelen binnen de foodsector.

Slotfragment uit: Een wijde blik verruimt het denken (2014), een onderzoek van Dagevos, H.; Schans, van der J.W.; Kortstee, H.J.M.; Dijkshoorn-Dekker, M.W.C.; Burg, van den S.W.K.; Smits, M.J.W.; Broek, van den E.M.F.

www.wur.nl

DONDERDAG OCHTEND

' Het doel is om gezamenlijk bij te dragen aan het verduurzamen van de (lokale) voedsel keten en een gezondere eetstijl. Dit wordt gedaan door het delen van kennis, elkaar te inspireren en waar mogelijk met elkaar samen te werken.'

Vasco Klarenbeek

DONDERDAG MIDDAG

DE SAMENWERKPLAATS DO-MIDDAG - 22 juni 2017

Locatie middag: vertrek vanaf Rabobank Utrecht, Beneluxlaan 31-33, 3526 KK Utrecht.

Tijden middag: Inloop 13.00, programma 13.30-17.00 (*Food safari's* - vervoer wordt verzorgd), plenaire afronding en borrel (locatie Rabobank, Beneluxlaan) 16.30.

Focus: **Food safari's**

Na de lunch vertrekken de deelnemers in twee groepen op *Food Safari* naar bijzondere locaties waar bewoners en/of ondernemers en instellingen zich praktisch en gezamenlijk inzetten rond voedsel en gezonde consumptie. Ter plaatse wordt kennis uitgewisseld over de betrokkenheid van de lokale bevolking. Wie zijn de trekkers, wie de partners, welke projecten zijn gestart en hoe reageert de omgeving? In het nagesprek wordt teruggekeken op deze praktijkervaring.

De *Food Safari's* zijn:

- **Steede Hoge Woerd**, Leidsche Rijn (Hoge Woerdplein 1 3454 PB De Meern). Deze locatie van Stichting Utrecht Natuurlijk ligt bovenop de oude Vicus, een kampdorp uit de Romeinse tijd, en is onderdeel van het Castellum Hoge Woerd. Met o.a. een stadstuin en een kinderboerderij. Begeleiding: **Annelize Lambers**, www.utrechtnatuurlijk.nl
- **Geertje's Hoeve**, Haarzuilens (Thematerweg 5 3455 SM Haarzuilens). Geertje's Hoeve maakt het boerenleven beleefbaar voor jong en oud. Met een biologische boerderij met geiten en varkens, eigen kaasmakerij, boerderijwinkel en lunchrestaurant. Begeleiding: **Anne van Rijn**, www.geertjeshoeve.nl

De afsluiting vindt om 16.30 weer plaats op de Beneluxlaan. Voor vervoer wordt gezorgd.

Programma in samenwerking met EBU, **Jelle van der Weijde**.

Ter voorbereiding:

Utrecht Natuurlijk/Steede Hoge Woerd Leidsche Rijn

Ontdek de natuur in Utrecht

'Stichting Utrecht Natuurlijk brengt de natuur dichtbij en maakt Utrecht groener, gezonder en duurzamer voor alle Utrechters. Wij organiseren activiteiten, cursussen en evenementen. Bedrijven en Utrechters met een duurzaam initiatief kunnen bij ons terecht voor projecten, advies en begeleiding. Utrechtse leerlingen bieden wij een uniek onderwijsprogramma boordevol natuurervaringen. Bezoek onze steedes met kinderboerderij en speeltuin of onze stadstuinen! Onze 9 locaties liggen verspreid over de stad.

DONDERDAG MIDDAG

Steede Hoge Woerd

'Ontdek Steede Hoge Woerd aan de rand van het Maximapark en midden in Leidsche Rijn. Deze locatie van stichting Utrecht Natuurlijk ligt bovenop de oude Vicus, een kampdorp uit de Romeinse tijd, en is onderdeel van het Castellum Hoge Woerd.

Steede Hoge Woerd: onze sprinkelende locatie op historische grond

'Loop tussen de dieren in de weiden, help met pony's borstelen of ga aan de slag in de tuin. Voor kinderen en volwassenen organiseren wij hier het hele jaar door allerlei bijzondere activiteiten. Bezoek ook de boomgaard. Beklim daar eens de herbouwde Romeinse Wachtoren en bewonder de bloesem of de fruitogst in deze mooie boomgaard van boven af!

We werken graag met je samen!

'De bewonersvereniging Buurtmoestuin Castellum en de Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens zijn ook actief op Steede Hoge Woerd. En samen met verschillende partners uit de wijk organiseren we een aantal keer per jaar een groots evenement. Wil je ook met ons aan de slag met een initiatief? Neem dan contact met ons op per e-mail.

Beleef het Castellum

'In Castellum is altijd iets te doen! Bezoek ons unieke gebouw. Een nieuw Castellum gebouwd op de fundamenten van het voormalige Romeinse fort. Op onze steede met boerderij, leslokaal en stadstuin is heel veel te beleven. Geniet van een hapje en een drankje in het Castellum-café. Bewonder het Romeinse schip en bezoek het Museum. Of ga naar een voorstelling van Podium Hoge Woerd in de theaterzaal of op het binnenterrein bij het buitenpodium.
www.utrechtnatuurlijk.nl

Geertje's Hoeve, Haarzuilens (Thematerweg 5 3455 SM Haarzuilens).

Genieten op de boerderij

'Geertje's Hoeve maakt het boerenleven beleefbaar voor jong en oud. Onze biologische boerderij met geiten en varkens, eigen kaasmakerij, boerderijwinkel en lunchrestaurant maken een bezoek aan de boerderij zeker de moeite waard.

Geertje's Hoeve Haarzuilens

'Geertjes Hoeve is een dependance van het succesvolle boerderij 't Geertje. De roots liggen in Zoeterwoude, waar al sinds 1982 stad met platteland wordt verbonden. Rick (opgegroeid op boerderij 't Geertje) opende samen met zijn vriendin Anne in april 2014 Geertjes Hoeve met hetzelfde doel: het boerenleven beleefbaar maken. Kom ook het boerensfeertje proeven!

Boerderijwinkel

'Ambachtelijk, boers (degelijk en natuurlijk), gezellig, eerlijk en puur. Dat is shoppen in de boerderijwinkel van Geertje's Hoeve. In onze boerderijwinkel verkopen we vele pure Hollandse en ambachtelijke producten. De allerbelangrijkste is natuurlijk onze eigen kaas. Geitenkaas in vele soorten. Van jong tot oud en met verschillende kruiden. Verse geitenkaas en meer geitenzuivel. Ook veel soorten andere boerenkaas (koe). Onder andere van onze ouders uit Zoeterwoude en andere boerderijen in het Groene Hart. We hebben een mooi assortiment natuurzuiver vlees van de koe, kip, varken en ook geitenvlees kan niet ontbreken. Vlees met smaak waar wij een goed gevoel bij hebben. Duurzaam, diervriendelijk, ambachtelijk met vakmanschap, kwaliteit, regionaal zijn de kernwaarden van het vlees. Daarnaast vind je bij ons een groot scala aan authentieke, mooie, pure producten van bijzondere en kleinschalige leveranciers. Soms biologisch, soms lokaal. We bieden een mix vol verrassingen. Van broodbakmix tot de lekkerste ambachtelijke Callebaut Chocolade. De allerbeste advocaat (Veens Kaatje) en biologische eieren. Fantastische nougat. Of het gehele assortiment biologische speciaalbieren van De Leckere waarmee we intensief samenwerken.
www.geertjeshoeve.nl

EBU-seminar, (verplaatst naar september 2017) **De mens verdwaald in de slimme stad?**

Kort voor het afsluiten van de redactie voor deze reader werd duidelijk dat de co-speaker voor de EBU zich onverwacht moest terugtrekken voor een urgente afspraak. We hebben in goed overleg dit inspirerende seminar verplaatst naar september 2017.

De Economic Board Utrecht (EBU) vraagt – op initiatief van **Ton van Mil** en **Hans Rijnten**, directie EBU – tijdens een speciaal seminar aandacht voor de mens in de slimme stad. Het populaire concept *Slimme Steden* domineert het debat over de toekomst van steden. Met behulp van big data wordt het leven in de stad beter te doorgronden en kunnen problemen (wonen, mobiliteit, veiligheid, natuur) sneller en effectiever en meer gezamenlijk worden aangepakt. Tenminste dat is de aanname. Er zijn ook tegengeluiden: weten we hoe de individuele mens zich verhoudt tot de slimme stad? Wordt zijn privacy beschermd en hoe (on)zichtbaar zijn de manipulatietechnieken van de grote techbedrijven? Wil de mens weten dat morgen zijn wijk wordt aangemerkt als een onveilig risicogebied? Kan de mens überhaupt de snelle ontwikkelingen wel bijbenen? Is de slimme stad op weg naar nieuwe sloppenwijken maar dan van digibeten? **Marleen Stikker** (Waag Society) en **Heerd Jan Hoogeveen** (EBU) verzorgen een inleiding.

Belangstelling voor inhoud of deelname? Email naar: post@cartesiusmuseum.nl

---

Marleen Stikker in het FD van 13 mei 2017: Internet is kapot

'Overheden en geheime diensten misbruiken het web om burgers af te tappen. Daarnaast is het grootste deel van het internet in handen van bedrijven als Google en Facebook, die het verhandelen van data als belangrijkste verdienmodel hebben. Er zijn een heleboel toepassingen die mensen graag gebruiken, maar die problemen bieden. Bij diensten als Google en Facebook ben je als gebruiker helemaal vogelvrij.

Feestjes bederven

'Ik ben vaak diegene die het feestje komt bederven. Bij bijeenkomsten over zelfrijdende auto's kom ik zeuren dat je die auto niet zomaar mag toelaten in de publieke ruimte als niemand kan zien welke overwegingen ze maken.

De Waag Society in Nederland?

'Nederlanders zijn vrijgevochten. Daarom hebben we hier een unieke hackercultuur en een sterke doe-het-zelf houding. De punten die wij (als De Waag) belangrijk vinden, kon je daardoor in de loop der jaren op steeds meer plekken zien. Anderzijds geldt wel dat het in ons land steeds lastiger is om projecten op het spannende snijvlak van kunst en technologie gefinancierd te krijgen. Daar was in het begin van de jaren negentig, toen de Waag Society begon, veel meer support voor. Het klimaat is op dat vlak dus minder gunstig geworden.

Technologie ontraadselen

'Ik ben een groot voorstander van 'invent to learn'. In plaats van in boeken lezen hoe iets werkt het gewoon gaan uitproberen. Helaas gebeurt dat op scholen nog veel te weinig. Daarom zijn wij samen met de Openbare Bibliotheek Amsterdam en Pakhuis de Zwijger het project Amsterdam 021 gestart. Sinds februari rusten we bibliotheken in de hoofdstad uit met 'maakplaatsen', plekken waar kinderen spelenderwijs kennismaken met nieuwe technologieën en die gebruiken om eigen projecten in elkaar te sleutelen. Bibliotheken zijn daar de ideale plek voor. Het waren eerst plaatsen waar kennis werd uitgeleend in de vorm van boeken. Nu worden het steeds meer plekken waar je aan je vaardigheden kunt werken en waar je nieuwe dingen kunt ontdekken.

www.waag.org

(Met dank aan Nick Kivits)

Heerd Jan Hoogeveen: Naar een concreet handelingsperspectief in Slimme Steden

"Privacy is diefstal". Wie niet bereid is om data te delen, onthoudt anderen de kans op een beter leven. In de onlangs verfilmde roman 'The Circle' van Dave Eggers, wordt de discussie over data op scherp gezet. Eggers zet het frame overtuigend neer: de hang naar privacy komt direct voort uit niets anders dan egoïstische motieven. Eggers waarschuwt daarmee dat er op dit punt in de geschiedenis weinig voor nodig is om onze persoonlijke levenssfeer te vernietigen.

En toch... als mensenlevens gered kunnen worden, is het dan niet onze plicht om gegevens te delen? IBM Watson levert betere diagnoses op dan huisartsen dat doen. Dank zij data die worden gedeeld. Moeten we daar maar van afzien? Ook niet zo aantrekkelijk. Zelf zou ik heel graag zien dat partijen hun data delen zodat er diensten kunnen worden ontwikkeld die mij helpen mijn gezondheid op peil te houden. Pro-actief. Zodat ik niet onnodig laat een beroep moet doen op curatieve zorg. Maar ik wil wel zeggenschap over wie mijn data krijgen en wie niet, dat dan weer wel.

Datagebruik kan met name binnen Slimme Steden leiden tot het oplossen van diverse maatschappelijke vraagstukken, bijvoorbeeld op het gebied van gezondheid, mobiliteit of natuurbescherming. Doordat belangrijke vraagstukken rondom eigenaarschap van de data en bescherming van de privacy nog niet zijn opgelost, profiteren we nog onvoldoende van het moois dat data ons te bieden hebben. Dat is teleurstellend. Onze opgave is dan ook helder: we moeten in Slimme Steden de discussie en de loopgraven voorbij, op weg naar concreet handelingsperspectief dat aan alle belangen recht doet. Niet de privacy is de diefstal, maar de onmacht (of onwil?) om tot afspraken te komen waarmee we serieus aan de slag gaan, ook in de regio Utrecht.
www.economicboardutrecht.nl

**'Ik ben een groot voorstander van
'invent to learn'. In plaats van in
boeken lezen hoe iets werkt het
gewoon gaan uitproberen. Helaas
gebeurt dat op scholen nog veel te
weinig.'**

Marleen Stikker – FD van 13 mei 2017.

VRIDDAG
OCHTEND

DE SAMENWERKPLAATS VR-OCHTEND – 23 juni 2017

Locatie: Provinciehuis, Archimedeslaan 6, 3584 BA Utrecht.

Tijden: Inloop 09.00, programma 09.30-12.30, lunch 12.30.

Bereikbaarheid: Parkeren mogelijk. Goed bereikbaar met openbaar vervoer (NS) CS Jaarbeurszijde diverse bussen naar Uithof, halte *Rijnsweerd Noord* of streekbussen voor halte *Archimedeslaan*.

Bij receptie melden: Zomerschool Cartesius Museum.

<https://www.provincie-utrecht.nl/algemene-onderdelen/serviceblok/contact/route/>

Focus: **Artistieke interventies en crossovers op het gebied van duurzaamheid**

Samenwerken in transitielabs op het gebied van duurzaamheid: concept, methode, relatie met burgerinitiatieven en de eerste ervaringen. Welke positie nemen kunstenaars in om te komen tot artistieke interventies? Casus: Zero Foot Print Campus/Utrecht Science Park-De Uithof. Project D'Artagan/Waldeckpark, Maastricht. Bijdragen van o.a.:

- **Brett Bannink**, beleidsmedewerker cultuur Provincie Utrecht: crossovers en provinciaal beleid.
- **Harm van den Heiligenberg**, strategisch adviseur innovatie en duurzaamheid Provincie Utrecht, initiator van transitielabs, PhD onderzoeker. Over de methode van transitielabs en artistieke interventies.
- **Melle Smets**, kunstenaar, project Zero Foot Print Campus/USP, initiatief Department of Search samen met ontwerper Cynthia Hathaway, een ontmoetingspunt tussen kunst en wetenschap.
- **Case Waldeckpark Maastricht, Simone Schuffelen**, studente Fine Arts Zuyd Hogeschool, over de verhuur van een vierkante meter in het *Waldeckpark* in Maastricht. Met een introductie van **Karel Janssen**, Creative City Zuyd/ Stichting Mastering Cultural Entrepreneurship Maastricht.
- **Roland van Dierendonck**: creative research, ruimte voor Initiatief en samenwerking.

Zie ook 'Aantekeningen over Artistieke interventies' op pagina 59.

Ter voorbereiding:

Brett Bannink *Memo Ontwikkelingskader Cross-over Cultuur*, opgesteld door gedeputeerde Mariette Pennarts, Provincie Utrecht.

Inleiding

In de Cultuurnota hebben we de ambitie uitgesproken om de culturele sector met andere maatschappelijke velden te verbinden en waar mogelijk een verrijkende en versterkende rol te spelen. We willen veel aandacht geven aan crossovers tussen provinciale beleidsterreinen, markt en

maatschappij. En we onderstrepen het belang van crossovers tussen kunst en vormgeving, tussen kunst en erfgoed, maar ook bij creatieve verbeeldingskracht in gebiedsontwikkeling. Crossovers cultuur en 'het mee koppelen van kunst en cultuur in gebiedsontwikkeling' zijn belangrijke instrumenten om deze doelen mede te verwezenlijken. Aangezien deze instrumenten nauw met elkaar samenhangen, brengen we ze samen in dit memo.

Samenwerking culturele sector met andere werkvelden

Als concrete doelstelling hebben we in de Cultuurnota opgenomen dat onze partnerorganisaties en andere subsidieontvangers zowel binnen als buiten de eigen sector een sterk netwerk hebben. Eén van de onderliggende doelstellingen betreft de samenwerking tussen sectoren: meer samenwerking over de grenzen van de eigen sector heen. Juist nu er sprake is van hernieuwde waardering voor artistieke en creatieve krachten en producties, liggen er kansen om ook buiten het eigen werkveld waarde te creëren. Dit kan leiden tot:

1. het zichtbaar worden van de waarde en betekenis van cultuur en erfgoed (zichtbaarheid);
2. een creatieve(re) manier om om te gaan met complexe opgaven (werkwijze);
3. het toepassen van cross-over gedachtegoed door interne en externe eindgebruikers (toepassen);
4. het ontstaan van kwalitatieve meerwaarde van de leefomgeving (doel).

Deze nieuwe werkwijze kunnen we zowel binnen de provincie als daarbuiten toepassen. Binnen de provincie gaat het om betrokkenheid bij de belangrijke provinciale opgaven en gebiedsontwikkelingen, daarbuiten betreft het bijvoorbeeld het verknopen van het maatschappelijk veld aan andere sectoren en het faciliteren van netwerken en projecten. Hierin kan de provincie een aanjagende en faciliterende rol spelen.

Crossovers Cultuur

Het afgelopen jaar deed DSP onderzoek naar crossovers cultuur. Op basis van de uitkomsten willen we het instrument in de komende periode verder ontwikkelen en toepassen. Concreet betekent dit de volgende stappen:

1. Uitvoeren van de onderstaande projecten in 2017 die moeten leiden tot input voor 2018 en 2019. Voorwaarde van de projecten is dat het bijdraagt aan de kwaliteit van de leefomgeving i.s.m. een doelstelling van een andere afdeling binnen de provincie. Daarnaast is draagvlak en participatie van externe partners van belang omdat er daarmee (zicht op) continuïteit is. De projecten zijn:
  - a. Zerofootprintcampus i.s.m. programma Gezonde Leefomgeving
  - b. Transitielab i.s.m. programma Energietransitie
  - c. Chateau d'eau i.s.m. programma Water
2. Ontwikkelen van een kennisnetwerk en (een) methodiek(en) crossovers i.s.m. met interne en externe partners, o.a. door middel van onderzoek en op basis van de input van de hier bovengenoemde projecten. Uitwisseling vindt plaats via bijeenkomsten variërend van expertmeetings tot publieke bijeenkomsten. Naast de afdelingen FLO, UFL, WEG, ME(C) is er een toezegging van de gemeente Utrecht, HKU en UU om samen te werken.
3. In 2018 en 2019 focussen we op de verdere ontwikkeling van het (regionale) kennisnetwerk inclusief agenda, incidentele bijdrage projecten en evaluatie. Dit bereiden we voor in 2017.

Kunst en cultuur mee koppelen in gebiedsontwikkeling

Binnen de provincie liggen er voor crossovers veel kansen in het ruimtelijke domein. Met het vervlechten van kunst en cultuur in gebieden/ruimtelijke opgaven, kan het verhaal en de geschiedenis van een plek beter zichtbaar en beleefbaar worden en wordt de regio aantrekkelijker voor bewoners, bezoekers en bedrijven. Bovendien kan de creatieve werkwijze door kunstenaars bijdragen aan oplossingen van vraagstukken in een bepaald gebied.

Streven vanuit CER is dat we betrokken worden bij de diverse ruimtelijke opgaven van de provincie (gebieden, wegen, rotondes etc.). Dit gebeurt nu al vaak door het betrekken van erfgoed in ruimtelijke vraagstukken, maar door toepassing van kunst en cultuur kan dit worden versterkt. Inzet voor de komende periode is dat alle andere provinciale beleidssectoren cultuur en erfgoed (automatisch) integreren in hun processen.

Prioritaire gebieden die in de Cultuurnota zijn benoemd:

- a. Amelisweerd, Vechten, Rhijnauwen (AVR)
  - b. Park Vliegbasis Soesterberg (PVS)
  - c. NHW en Stelling van Amsterdam
  - d. Limes
  - e. Buitenplaatszones
- www.provincie-utrecht.nl

Harm van den Heiligenberg: Transitielab Utrecht

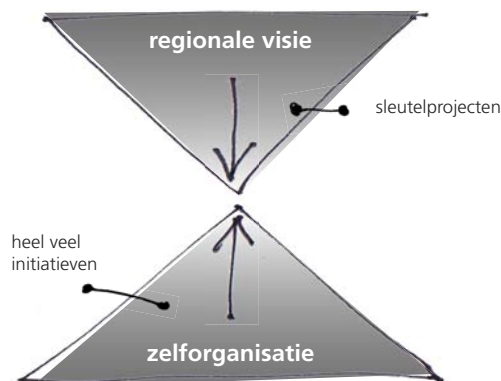
Het aantal bottom-up duurzaamheidsinitiatieven van bewonersgroepen en sociaal ondernemers groeit sterk, in Europa, Nederland en ook in de provincie Utrecht. Het gaat vooral over duurzame energie, regionalisering van de voedselvoorziening, stadslandbouw, elektrische deelauto's en zorg voor elkaar. In de provincie Utrecht zijn bijvoorbeeld wel 120 stadslandbouw-initiatieven en ongeveer 30 energie-initiatieven bekend.

Young Innovators League

'De Young Innovators League, een groep enthousiaste studenten van de Universiteit Utrecht, heeft vorig jaar een eerste pilot uitgevoerd met het transitielab. In het transitielab kwamen vertegenwoordigers van bewonersinitiatieven uit de provincie Utrecht bij elkaar, wisselden ervaringen uit en bespraken hoe zij sterker kunnen worden en opschaling kunnen realiseren. Het netwerk "de grote transitie Utrecht" (w.o. de NMU, de Stichting Greenwish, enkele gemeenten, de ODRU en de provincie Utrecht) wil dit programma voortzetten en verder professionaliseren. Zeer kansrijk lijkt ons de inbreng van creatieven hierbij, zij kunnen hun verbeeldingskracht inzetten om bewoners verder te helpen. De beoogde locatie voor het Transitielab (de Metaalkathedraal) kan zich hierbij ontwikkelen tot een "creatieve hub" voor bottomup bewonersinitiatieven. De Metaalkathedraal heeft zelf ook de ambitie om creatieve interventies in te zetten voor duurzaamheidsvraagstukken, en vormt daarmee een mooie pilot voor een zgn. crossover cultuur.

Opschaling van initiatieven

'Het transitielab richt zich op de opschaling van initiatieven, zodat ze kunnen bijdragen aan onze regionale langetermijn opgaven (zie figuur).

Waar regionale visie en bewonersinitiatieven elkaar ontmoeten.

De door de bewonersinitiatieven gewenste ondersteuning is globaal bekend. Het gaat hen om het verstevigen, professionaliseren, leren van elkaars ervaringen en de relatie met andere regiopartners. Er vindt reeds veel ondersteuning plaats van bewonersinitiatieven. De ondersteuning vanuit gemeenten is sterk in ontwikkeling. De toegevoegde waarde van een ondersteuning op regionale schaal (te leveren door regiopartners waaronder de provincie) is nader vast te stellen in dit project. Het kernpunt is opschaling, en wat daar voor nodig is. Het project heeft een experimenteel karakter. Het is geenszins in beton gegoten. Het vraagt om creatieve interventies, bijvoorbeeld van de studenten en de kunstenaars. Het is gericht op het verkennen van de regionale/provinciale ondersteuning. Het vraagt om experimenteeruimte, zowel fysiek als mentaal (d.w.z. in de hoofden van de betrokkenen).
www.methaalkathedraal.nl, www.provincie-utrecht.nl

Melle Smets: Department of Search introduceert in het Utrecht Science Park de 'Methode Kunstenaar'

'Department of Search is een nieuwe 'faculteit' op het Utrecht Science Park, een door kunstenaars opgerichte organisatie. Een departement van het zoeken, maar ook voor het zoeken. Dit nieuwe 'departement' koppelt kunstenaars aan de wetenschapspraktijk van het Utrecht Science Park, biedt hen ruimte voor onderzoek en experiment en geeft hen opdracht voor het ontwikkelen en presenteren van nieuw werk.

Het eerste grote project van Department of Search is Zero Footprint Campus. Gedurende een jaar hebben 12 kunstenaars een artistiek onderzoek gedaan naar de (on)mogelijkheden van een Zero Footprint Campus. Hoe lenen dit gebied en zijn gebruikers (onderzoekers, studenten, kantine medewerkers, beveiligers) zich voor het maken van een nieuw kunstwerk? En hoe kan dat werk

bijdragen aan of een ander licht werpen op onze zoektocht naar een duurzame samenleving? Er wordt intensief samengewerkt met de deskundigen van Universiteit, Hogeschool en de andere (kennis)instellingen. Hierdoor kunnen de kunstenaars gebruik maken van de wetenschappelijke zoekmachine die het Science Park is.

In juni worden de zoektochten met rondleidingen, lunches, lezingen, debatten en workshops gepresenteerd. Iedereen wordt uitgedaagd mee te denken over tal van absurde, realistische, futuristische en kritische visies op de mogelijkheid van een zero footprint campus. Een faculteitsgebouw in de open lucht van het Department of Search fungeert als publiek platform waar de deelnemende kunstenaars hun zoekvragen presenteren en bijeenkomsten organiseren.

(Zie voor deelnemende kunstenaars de informatie over het middagprogramma hierna, red.)

Praktische informatie

Open podium van 1 t/m 25 juni 2017 op het Utrecht Science Park

- Instaprondeleidingen: elke maandag 15.30 uur en vrijdag 14 & 16 uur aanmelden niet verplicht maar wel gewenst gezien beperkt aantal plaatsen
- Groepsrondeleidingen: op afspraak (max. 25 deelnemers)

Achtergrond

Department of Search is na een jaar vooronderzoek opgericht door de Nederlandse kunstenaar Melle Smets, de in Nederland werkende ontwerper Cynthia Hathaway en curator Carlijn Diesfeldt. Zij zien de methode kunst(enaar) als een belangrijke stem in het grootschalige onderzoeksproject naar healthy urban living dat Utrecht Science Park is, omdat duurzaamheid niet alleen iets is wat we moeten gaan consumeren maar vooral een mentaliteitsverandering impliceert, een andere blik op de wereld, de realiteit en mogelijke oplossingen. Die oplossingen liggen niet alleen in het aanpassen van productieprocessen en consumentengedrag maar misschien wel vooral in het opnieuw doordenken van wat het probleem is, het zoeken van oplossingen op onbegane paden en het openstaan voor antwoorden van een heel andere orde. Daarin wil het Department of Search een rol spelen.

Zero Footprint Campus wordt georganiseerd i.s.m. Gemeente Utrecht, Stichting Utrecht Science Park, Universiteit Utrecht en Stichting Aardschap en wordt mede mogelijk gemaakt door The Art of Impact, Mondriaan Fonds, provincie Utrecht, K.F. Hein Fonds, Stichting Doen en Prins Bernhard Cultuurfonds. Voor actuele agenda, update lezingen, workshops, etc.: www.zerofootprintcampus.nl. Meer info: info@departmentofsearch.nl

---

Case Waldeckpark Maastricht, **Simone Schuffelen** en **Karel Janssen**

Simone Schuffelen (22) uit Maastricht, vierdejaars studente Fine Arts aan de Maastricht Academy of Fine Arts And Design, nodigt inwoners en andere belangstellenden met een projectbord langs de Prins Bisschopssingel in Maastricht uit om een vierkante meter Waldeckpark te huren.

Met dit idee is zij de achtste student op rij die sinds 2010 de kans krijgt om op de plek, waar het gestolen bronzen beeldje van D'Artagnan stond, de openbare ruimte te sieren.

Tegen betaling van een eenmalige gift van 25 euro, ongeacht de duur van de huurovereenkomst - echter uiterlijk tot 1 juni - krijgen deelnemers fysiek en online een vierkante meter park ter beschikking.

Fysiek heeft een symbolische waarde omdat huurders deze ruimte niet daadwerkelijk in gebruik mogen nemen. Online kunnen zij dat wel door een persoonlijke boodschap op de website www.waldeckpark-huren.nl aan het tijdelijk door hen vergaarde plekje te koppelen.

Karel Janssen introduceert Simone, zie voor zijn achtergronden dag 1, middag. www.zuyd.nl

---

Roland van Dierendonck: creative research, ruimte voor Initiatief en samenwerking

Artist in Residence Roland van Dierendonck is bioloog en creatief onderzoeker en gaat één van de eerste installaties bouwen voor het VoedselPodium van de Metaal Kathedraal (De Meern/Utrecht). Hij werkt in verschillende samenwerkingsverbanden aan projecten op het grensvlak van kunst, wetenschap, technologie en educatie. Roland zet binnen het VoedselPodium de voor ons zo welbekende voedingsmiddelen in een ander daglicht. Waar komen de ingrediënten vandaan, hoe goed zijn ze voor het milieu en hoe gezond zijn ze voor ons?

Met de WUR wordt gewerkt aan wetenschappelijke ondersteuning voor de kunstenaars en met de UU maken we verbinding met wetenschap in de praktijk.

Artists in Residence

Metaal Kathedraal nodigt twee keer per jaar kunstenaars uit om een langere periode te komen werken. Belangrijk criterium is de artistieke kwaliteit van de kunstenaar, zijn engagement en kennis van de programmazuilen van Metaal Kathedraal en de mentaliteit. Het werk wordt getoond tijdens festivals en

programmering. De artistiek leider is het dagelijkse aanspreekpunt en klankbord van de kunstenaar. We selecteren kunstenaars die kunnen werken in dialoog met de inwoners van Leidsche Rijn en Utrecht en in tweede instantie ook met het publiek. Op welke wijze de kunstenaar de omgeving wil onderzoeken, wat er voor research nodig is, welke kennis hij zoekt. Tijdens de residenties stimuleert Metaal Kathedraal de ontmoetingen tussen de wereld van de kunst, de wetenschap en de "daily experts"; de bewoners van Leidsche Rijn. We vragen de kunstenaar minimaal tweemaal per maand een workshop te geven of een presentatie van zijn werkproces. Zo is er voor de geïnteresseerde bezoeker de mogelijkheid zich te verdiepen in het werk en het onderwerp van de kunstenaar. Vooral voor het MBO en HO maken we tijd. We ontwikkelen partnerschappen met de scholen in Leidsche Rijn en Utrecht. We nodigen de Artists in Residence uit het onderwerp van het komende festivalseizoen als kader te gebruiken. Het werk is overal zichtbaar in Metaal Kathedraal.

www.metaalkathedraal.nl, <https://nl-nl.facebook.com/roland.vandierendonck>

'In de Cultuurnota hebben we de ambitie uitgesproken om de culturele sector met andere maatschappelijke velden te verbinden en waar mogelijk een verrijkende en versterkende rol te spelen.'

Brett Bannink in de Memo Ontwikkelingskader Cross-over Cultuur.

DE SAMENWERKPLAATS VR-MIDDAG – 23 juni 2017

Locatie: Tijdelijk paviljoen van *Department of Search*, Genèveplein, Uithof, Utrecht.

Tijden: Inloop 13.00, programma 13.30-15.00, afsluitende borrel 15.00.

Focus: De praktijk van artistieke interventies en crossovers op het gebied van duurzaamheid

Te voet of per fiets vanaf het Provinciehuis: safari naar het *Utrecht Science Park* waar het **Departement of Search** van 1 t/m 25 juni 2017 een open podium '*Methode Kunstenaar*' heeft ingericht met werk en installaties van twaalf kunstenaars: Bureau d'Études • Friendly Stalking • Cynthia Hathaway • Arne Hendriks • Guido Marsille • Monnik • Read-in • Roel Roscam Abbing • Melle Smets • Helmut Smits • Laurent Tixador • Maarten Vanden Eynde. Hoe kunnen we ons voorbereiden op de dag waarop het *Utrecht Science Park* een volledig zelfvoorzienende campus wordt? Initiator en reisleader: **Melle Smets**. In samenwerking met **Pim Rooymans**, coördinator van Go APE! en conservator Cartesius Museum. 15.00: afsluitende borrel aldaar.

Ter voorbereiding:

Department of Search: De zoektochten in het kort

Monnik verbeeldt en onderzoekt de toekomst van onderwijs en sciencepark in de Scenario Machine. Melle Smets vraagt zich af hoeveel zogenaamde Human Power Plants nodig zijn om de hele campus van energie te voorzien. Arne Hendrik probeert het verlangen naar groei te ontrafelen. Niets symboliseert volgens hem de vernietigende menselijke overgave aan groei beter dan haar belichaming in een kanker cel. Guido Marsille werkt aan het ontwikkelen van een zuiver schoonmaakmiddel gemaakt van organisch afval uit de universiteitskantine. Read-in zoekt naar de onderliggende systemen van de in de bibliotheken gepresenteerde vakliteratuur en werkt aan een voorstel voor een inclusiever alternatief. Helmut Smits organiseert samen met KesselsKramer een campagne voor kraanwater omdat dit veel duurzamer is dan flessenwater en bovendien in Nederland op veel meer punten getest wordt dan water in flessen en dus vermoedelijk gezonder is. Het Franse Bureau d'Études stelt een rampscenario voor waarbij De Uithof overstroomt. Welke mogelijkheden zien zij als we cultuur en milieu van invloed willen laten zijn op de ontwikkeling van de campus? Cynthia Hathaway maakt op ambachtelijke wijze de eerste lokaal geproduceerde, duurzame campussweater. Maarten Vanden Eynde blikt vanuit een fictieve, verre toekomst terug op ons heden en verleden. Welke uitvindingen blijven op lange termijn echt betekenisvol? Laurent Tixador werkt aan een zoektocht naar de wederzijdse afhankelijkheid tussen de

mensen en natuur. Wetenschappers volgen samen met Rolf Engelen een half jaar een kunstenaar met als doel meer wetenschappelijk inzicht te verkrijgen in de manier van werken en denken van de kunstenaar. En Roel Roscam Abbing onderzoekt de footprint die we in de ruimte achterlaten en gaat in zijn DIY spacekeet op zoek naar contact met satellieten en andere artificiële 'sterren' om erachter te komen waar we staan en waar we heengaan.
www.zerofootprintcampus.nl

Collegezaal, Departement of Search, tijdens de opening op 31 mei 2017 - foto: Erik Uitenbogaard

'Het vraagt om experimenteerruimte, zowel fysiek als mentaal.'

Harm van den Heiligenberg over Translab Utrecht.

ARTISTIEKE INTERVENTIES

Tijdens de Zomerschool

Onaangekondigd kan het gebeuren dat de theatermakers **Thijs van Elten** en **Simon Haazen** het programma van de Zomerschool onderbreken. Hun artistieke interventies geven deelnemers de mogelijkheid weer even creatief op een ander been te worden gezet.

Thijs van Elten: <https://www.facebook.com/thijs.vanelten>, thijsvanelten@gmail.com

Simon Haazen: <https://www.facebook.com/simonhaazen>, simonhaazen@gmail.com

PARALLEL

DE SAMENWERKPLAATS

PARALLEL 10 – 23 juni 2017

Tijdens alle dagen van de zomerschool:
Casco Art Institute: Working for the Commons

Na meer dan vijftientig jaar te hebben gewerkt als *Casco*, *Casco Projects*, en tot voor kort *Casco – Office for Art, Design and Theory*, verandert de naam in **Casco Art Institute: Working for the Commons** (CAI). De naam luidt onze nieuwe manier van werken in, die gepresenteerd wordt in de vorm van een gelijknamige tentoonstelling die van start is gegaan op 26 mei 2017. Met deze ontwikkeling proberen we onze politiek-esthetische intenties in praktijk te brengen en gaan we de confrontatie aan met hun urgentie, waarbij *werken voor de commons* de leidraad vormt voor alle werkzaamheden van Casco.

Met werken voor de commons bedoelen we het begrijpen en praktiseren van de commons als méér dan het gemeenschappelijk gebruik van beschikbare grondstoffen. We zien het als een waardensysteem, een richtinggevend grondbeginsel en als een weg naar relaties die zich tegen de hegemonie verzetten. Binnen het huidige politieke klimaat stellen we onze vraagtekens bij het functioneren van de democratie en vragen we ons af welke alternatieven voor het kapitalisme wij in de praktijk zouden kunnen brengen. Het is immers het industriële kapitalisme dat ons tot het huidige “omslagpunt heeft gebracht van wereldwijde klimatologische rampspoed en wijdverbreide maatschappelijke ongelijkheid.” Van daaruit zijn we nieuwsgierig naar de manieren waarop kunst en instellingen voor de commons de misvatting van een scheiding tussen mens en natuur zouden kunnen trotseren. Als de Aarde de commons vormt, hoe zouden “wij” de planeet, samen met al haar uiteenlopende bewoners die met uitsterven worden bedreigd, dan kunnen *co-managen*?

Tentoonstellingen zijn misschien niet altijd het meest geschikte medium om dergelijke (maak)processen uit de doeken te doen, omdat een presentatie impliceert dat iets definitief, of “af,” is. Wij zien echter het potentieel dat in een moment van herbezinning en een pas op de plaats schuilt; we nemen de tijd om ons te ontwikkelen en nieuwe verbindingen aan te gaan. De tentoonstellingsfase van CAI vormt dan ook een conceptuele gereedschapskist voor de commons. Deze hulpmiddelen sluiten nauw aan bij onze procesgerichte manier van werken, waarbinnen de kunstwerken die het team van Casco heeft voorgedragen de tentoonstelling ook verder ontwikkelen. Ze nodigen de bezoeker uit om deel te nemen aan het vormen van de nieuwe instelling. In deze fase worden de drie vormen van vernieuwing van CAI tot uiting gebracht: **Action** (experimentele voorstellen voor maatschappelijke hervorming, in samenwerking met kunstenaars), **Body** (de onzichtbare krachten die achter een instelling schuilgaan) en **Kirakira**, of “schittering” in het Japans (de ruimte voor radicale verbeelding). Daarnaast is de

tentoonstelling een proefopstelling voor verschillende ontwikkelingen op het gebied van infrastructuur, die bijdragen aan het werken voor de commons. Dit zijn onder meer **Hyperobjects**, die in eerste instantie op handelswaar lijken maar in feite verlengstukken vormen van de kleinschalige ecosystemen waaruit ze voortkomen; **Optic to Haptic Cinema** (OH Cinema), een podium voor roulerende filmvertoningen en ad-hoc evenementen die gelegenheden bieden waarbij zien in “aanraken” of “voelen” kan veranderen en tenslotte **commons.art**, een groeiende opslagplaats voor open en common hulpbronnen.

Uiteindelijk proberen we met deze verandering erkenning te bewerkstelligen voor ons streven naar actuele kunstpraktijken op basis van niet-kapitalistische, feministische waarden van reproductie, zorg en duurzaamheid. Zoals bekend hanteren de meeste (kunst)instellingen en organisaties patriarchale waarden die een hiërarchie aanbrengen tussen productieve en reproductieve arbeid, evenals tussen de (re)presentatie van dingen en de organisatorische processen die er “achter” schuilgaan. Wij, op onze beurt, bepleiten echter dat “we produceren in reproductie!” In plaats van een afgezonderde discipline te blijven, maken kunst en esthetiek juist dat we economie, politiek en ethiek kunnen aanvoelen en ons deze (opnieuw) kunnen verbeelden.

Deze onderneming is tot stand gekomen in een noodzakelijke nauwe samenwerking met een heleboel mensen die Casco in feite “commonen” en zo de commons bevorderen en uitbreiden. We hebben onder meer samengewerkt met: Aetzel Griffioen, Adelita Husni-Bey, Aimée Zito Lema, Annette Krauss, Bram van den Berg, Charlotte Rooijackers, Cooperativa Cráter Invertido, David Bennewith, Dora García, Fernando García-Dory, Faivovich & Goldberg, Gunndís Ýr Finnbogadóttir, Ingo Niermann, Jort van der Laan, [Koyama’s Note Workshop], Laura Pappa, Lily van der Stokker, Lotte Schröder, Maja Bekan, Marjolijn Dijkman, Mari Pitkanen, Merel Zwarts, Riet Wijnen, Ruth Buchanan, Southern Wave (Dutch Art Institute), Terra Critica (Universiteit Utrecht) en Wok the Rock en met Minsun Kim en studenten van de Van Hall Larenstein University voor hun bijdragen aan het Cabinet of Curiosities for Action. Zij hebben allemaal werk beschikbaar gesteld of hun bestaande praktijk aangepast om nieuwe collectieve werken bij te dragen aan deze tentoonstelling en aan de ontwikkeling van onze nieuwe instelling.

Tentoonstellingslocatie:

Lange Nieuwstraat 7, 3512 PA Utrecht

+31 (0)30 231 9995

www.cascoprojects.org

info@cascoprojects.org

Openingstijden

Di.–zo., 12.00–18.00 uur

PARALLEL

Het werk van de toekomst, Een alternatief voor de uberisatie van de economie, **Sandrina Gracefecca**, 2016

Inleiding

Al meer dan dertig jaar buigen sociologen, economen en politici zich over het thema werk en alle veranderingen binnen dit domein. Het concept heeft niets universeels, noch in tijd, noch in ruimte. En vooral binnen het loonstelsel. De wereld van de productie, met haar goederen en diensten, gaat in sneltempo vooruit. Pragmatiek is daarbij het codewoord. En toen zag Uber het licht, al gauw verheven tot hét symbool van de nieuwe moderniteit. Maar betekent Uber ook niet een heropleving van de fordistische organisatie van werk, namelijk in de dienstensector en in commerciële relaties? Het principe van peer to peer, waarbij men onder elkaar een dienst of product uitwisselt, draait helemaal rond de vrije wil en ligt aan de basis van elk contract. Of is het maar schone schijn? Spelen we in de digitale deeleconomie, als het puntje bij paaltje komt, immers niet allemaal roulette? Iedereen draait een keer, maar op het eind is het de bank die met de winst gaat lopen.

SMart, volgt deze omwentelingen op de voet en speelt hierop in met nieuwe oplossingen. Verankerd in de sociale economie, beschouwt ze werkers als een bron van sociale en materiële rijkdom. Al in 1998, bij de oprichting van haar Brusselse vzw, was het haar missie om professionals in de artistieke sector (makers en technici) te helpen. Via de vzw konden creatieve professionals hun activiteiten beheren binnen een legaal kader en zo sociale zekerheid opbouwen. De stichters van de vereniging wilden hun leden te ontlasten van administratieve taken. Ze namen daarom het dagelijkse, vaak complexe en tijdrovende beheer van activiteiten voor hun rekening. In de loop van de jaren zijn ook andere sectoren en steden op de kar gesprongen.

Net door die groei kende SMart in 2014 een crisis. De nieuw gedelegeerd bestuurder van de groep, Sandrino Graceffa, die bekend staat als sociaal ondernemer in Frankrijk, zal de vraagstukken rond werk en onderneming centraal stellen tijdens de komende jaren. Het wordt niet alleen een uitdaging voor de 160 vaste medewerkers van SMart, maar ook voor de 18 000 freelancers en voor de 75 000 leden die de vereniging sinds haar ontstaan rond zich heeft verzameld.

Met haar achtergrond als vereniging en haar oorspronkelijke doelgroep van kunstenaars en technici, heeft SMart uiteraard al vóór 2014 een hele evolutie gekend. Geleidelijk aan is SMart zich gaan openstellen voor diverse culturele en creatieve beroepen, om uiteindelijk de hele dienstensector te verwelkomen, dus ook beroepen uit de tertiaire en quataire sector. Voor al deze beroepen wil SMart

zoeken naar nieuwe vormen van werkorganisatie die niet beantwoorden aan de maatschappelijke tweedeling 'meesters versus dienaars'.

Maar hoe doen we dat dan precies? SMart wil niet enkel gezien worden als een gemutualiseerde dienst voor het administratieve beheer van werk. Het wil ook een sleutelrol spelen in de evoluties die aan de gang zijn in België en Europa. SMart wordt onder leiding van Graceffa dan ook een gedeelde en participatieve onderneming. Het doel bestaat erin om de overgang van vereniging naar (grote) onderneming zo goed mogelijk te begeleiden. SMart wil, met haar 2 500 voltijds equivalenten en een omzet van 125 miljoen euro in 2015, een Europese coöperatie worden. Het model van SMart België heeft inderdaad ook andere landen geïnspireerd. Eerst volgde Frankrijk en daarna ook zeven andere Europese landen (Duitsland, Oostenrijk, Spanje, Hongarije, Italië, Nederland en Zweden. Wanneer u deze zinnen leest, is de coöperatie een feit. Daaraan is een lang participatief proces voorafgegaan. 2000 deelnemers gaven hun mening, schreven een artikel of deden aanbevelingen tijdens de voorbereidende debatten.

In deze context kreeg ook onze publicatie vorm. Het is het resultaat van de vele gesprekken die we voerden met onze nieuwe gedeelde bestuurder. Een ideale gelegenheid om onze standpunten op elkaar af te stemmen, aangezien de socio-politieke realiteit in België en Frankrijk in bepaalde opzichten verschilt. Deze publicatie laat ook toe om een bijzondere visie op werk te delen. Deze visie is gebaseerd op jarenlange ervaring met een doelgroep die aangeeft wat het werk van de toekomst juist zal inhouden. De leden van SMart zijn immers een soort voorloper van deze evolutie. Ze gaan van de ene opdracht naar de andere, met daartussen periodes zonder werk, hebben meerdere klanten en beoefenen een veelvoud aan beroepen en activiteiten, die ze soms ook louter voor de kost doen. Van mobiliteit gesproken.

Onze gesprekken hebben we onderverdeeld in vijf hoofdstukken, die achtereenvolgens de thema's arbeid en tewerkstelling behandelen, de sociale zekerheid, het ondernemerschap, en de coöperatieve, mutualiserende piste als incubator voor een nieuw type van sociaal contract. Uit de hoofdstukken spreekt meer dan dertig jaar ervaring op het terrein. Daarnaast zijn de kwesties brandend actueel. Ons werk en de manier waarop we dit organiseren, baart ons zorgen. In België werd er onlangs nog betoogd tegen het wetsontwerp 'Werkbaar Wendbaar Werk' van Peeters, en in Frankrijk lokte 'la loi El Khomri' heel wat boegeroep uit.

Het zesde hoofdstuk kijkt, tot slot, verder naar de toekomst. Hij doorbreekt taboes en pleit voor het politieke en juridische recht op sociaal experiment en proefprojecten voor ondernemers. Verder breekt hij een lans voor een Europees stelsel van sociale zekerheid dat universeel geldt, een economische en solidaire coöperatie, en een collaboratieve en duurzame economie die een tegengewicht vormt voor onze roofoconomie. Onze hedendaagse economie pleegt immers roofbouw op menselijke en natuurlijke rijkdommen. Deze uitdagingen ziet hij in een Europees perspectief: de lidstaten moeten zich verenigen binnen Europa om deze doelstellingen waar te maken en zo het Europese project te versterken.

SMart staat sinds haar ontstaan voor innovatie en is een soort van laboratorium voor sociale verandering. Dat kan goede maar ook slechte dingen opleveren. Laten we koers zetten naar goede oplossingen, met de wind mee of als het moet, tegen de wind in. Pragmatisch, maar zonder te schipperen als het op onze waarden aankomt: het collectieve bewustzijn van duizenden leden, die elke dag autonoom en tegelijk in een solidaire gemeenschap werken, is hierbij ons beste kompas.

Roger Burton, Virginie Cordier en Carmelo Virone
(Volledige tekst is op te vragen via www.smartbe.be)

Checklist LinC PartnerLeiderschap (09042015)

Onderstaande checklist is ontstaan in een co-creatie lab dat **Nelly van der Geest** (HKU) en **Giep Hagoort** (ASOM) verzorgde voor LinC, het leiderschapsprogramma voor de culturele sector.

Consortium: UU/USBO, Kennisland, HKU, Coachen in Cultuur.

De checklist is mede gebaseerd op ervaringen en inzichten van de deelnemers aan LinC

Let op: Partnerschappen zijn maatwerk. Het organiseren ervan geeft ruimte voor het bouwen aan eigen unieke modellen. De kern is wederkerigheid: een samenwerking op basis van gelijkwaardigheid.

Bij de start

1. Is de maatschappelijke urgentie helder (posities, portfolio's, competenties)?
2. Is de culturele urgentie helder?
3. Is het motief voor de eigen organisatie geformuleerd?
4. Is het belang van de mogelijke partners bekend?
5. Is het motief voor het partnerschap geformuleerd?
6. Is er een procesplanning met een tijdshorizon?
7. Op welk initieel business model is het partnerschap gebaseerd?

8. Is er een juridische basis voor het partnerschap?
9. Is het partnerleiderschap ingesteld?
10. Is het eigenaarschap benoemd?
11. Is de gemeenschappelijke opvatting over kunst, cultuur en creativiteit geformuleerd?
12. Is in de inbreng van het publiek (de klanten, deelnemers, etc.) structureel voorzien?
13. Is een politiek krachtenveld-analyse gemaakt?

Bij het ontwerp

14. Is er een organisatieschema inclusief webbeheer?
15. Is er een begroting en een kostenbaten/analyse?
16. Is een risico-analyse gemaakt?
17. Waar ligt de onafhankelijke (externe) budgetcontrole?
18. Is er een missie?
19. Zijn collectieve ambities geformuleerd?
20. Is de kwaliteit van leiderschap aangegeven?
21. Is de organisatiecultuur benoemd?
22. Is de governance aangegeven?
23. Is een samenwerkingsprotocol inclusief regeling bij opbrengsten/verliezen en exit opgeteld?
24. Is er een stakeholders-analyse gemaakt?
25. Is er een SWOT-analyse van de samenwerking gemaakt?
26. Is er een branding strategie?

ICT

27. Is er publieke en gesloten toegang tot informatie via internet?
28. Is een digitaal platform ingericht?
29. Is de rol van social media aangegeven?
30. Is er een eigen website en facebook inclusief protocol?

Methodiek

31. Wordt het proces van fasering (levensloop inclusief exit) bewust ontworpen én gevolgd?
32. Zijn de teamrollen gedefinieerd?
33. Zijn de verwachtingen expliciet gemaakt?
34. Zijn de functies/taken/rollen gedefinieerd?
35. Zijn de opvattingen over 'Vertrouwen' expliciet gemaakt?
36. Is de betrokkenheid van het bestuur/raad van toezicht geformuleerd?
37. Is het monitoren geregeld?
38. Is de (slot)evaluatie geregeld?
39. Wordt geleerd van good practices elders?
40. Is een kennishuishouding opgezet?
41. Is het gezamenlijk leren opgezet aan de hand van een gezamenlijke leeragenda?

Partnerleiderschap: zijn kwaliteiten aanwezig ten behoeve van partnerleiderschap

42. Positioneren van het leiderschap ten opzichte van de samenwerking en de afzonderlijke organisaties (in professionele en politieke zin)
43. Strategisch vertalen van het partnerschap naar de eigen organisaties
44. Het durven delen
45. Motiveren, inspireren, enthousiasmeren, activeren
46. Compassie met doel en mensen
47. Verbinden
48. Bewerkstelligen van een common ground
49. Een verhaal kunnen maken aan de hand van de collectieve ambities
50. Actieve samenhang scheppen

Individuele kwaliteiten van teamleden

51. Kunnen variëren in rollen en posities
52. Oog hebben voor afweging individueel belang/partnerschapsbelang
53. Signaleren van dreigend afhaken
54. Grenzen stellen én kunnen doorbreken
55. Schakelen tussen project, proces en programma
56. Inzicht in eigen upgrading
57. Inzicht in eigen professionaliteit en hoe dit permanent te verbeteren
58. Externe presentaties houden over eigen ervaringen en inzichten
59. Wederkerigheid ook persoonlijk invullen
60. Bewaken balans tijd/energie en privé

Aantekeningen over Artistieke interventies

T.b.v. Cartesius Museum *Zomerschool 2017 - De Samenwerkplaats*

Giep Hagoort

Conservator cultureel ondernemerschap

1. Artistieke interventies vormen een containerbegrip. Centraal staat de artistiek gedreven interventie binnen bestaande, op verandering gerichte situaties en verbanden, bedacht en uitgevoerd door kunstenaars, individueel of in een groep. Je hebt artistieke interventies in alle soorten en maten. In het merendeel van de gevallen gaat het om een behoefte aan interventies met het oog op innovatie. Bestaande (complexe) processen ondergaan de productieve invloed van de artistieke van de kunstenaar door toedoen van verbeeldingskracht, oorspronkelijk denken en onafhankelijk optreden. Deze kwaliteiten veroorzaken mede: a. *Nieuwe werkwijzen*, en/of b. *Nieuwe producten en diensten*, en/of c. *Nieuwe zienswijzen*.
De literatuur over artistieke interventies is voornamelijk conceptueel en casuïstisch en zeer beperkt evidence based.
2. Artistieke interventies kunnen: of integraal deel uitmaken van een afgesproken, en gepland werkproces (met behoud van bovenstaande kenmerken) of plaatsvinden geheel naar inzicht - qua tijd en planning - van de kunstenaar. Bepalend is hier het doel van het afgesproken werkproces en de behoefte van de betrokkenen: vernieuwing van het proces, de inhoud en/of de verandering van de context.
3. Op (tenminste) zes sectoren vinden op innovatie gerichte artistieke interventies plaats:
  - a. Organisatieontwikkeling (Voorbeeld: het introduceren van nieuwe werkwijzen)
  - b. Gebiedsontwikkeling/openbare ruimte (Voorbeeld: het accentueren van de waarde van de openbare ruimte)
  - c. Duurzaamheid (Voorbeeld: het oplossen van transitieproblemen)
  - d. Sociaal (Voorbeeld: het versterken van participatie)
  - e. Educatie (Voorbeeld: het versterken van actiegericht praktijkonderwijs)
  - f. Strategie- en beleidsontwikkeling (Voorbeeld: het interactief-digitaal betrekken van de omgeving).
 NB In de combinatie van Gebiedsontwikkeling en Sociaal doen zich twee vormen voor. 1 Community Art, interventies als deel van het sociale proces, 2. Collaborative Arts, interventies uitgevoerd door een groep kunstenaars gericht op een afzonderlijk creatief resultaat binnen de publieke ruimte.
4. Artistieke interventies zijn van oorsprong discipline-gebonden maar zijn bij betrokkenheid van meerdere disciplines in de toepassing vaak inter- of transdisciplinair.
Beeldende kunst: vormgeving in ruimte en tijd
Muziek: geluid- en klanktoepassing
Theater: handelen naar script en rol
Taal: verwoording van het gevoel
Media: digitale verbeelding
Design: sociaal en/of ambachtelijk ontwerpen.
De artistieke interventies zijn daarbij het resultaat van het creatieve proces in de handen van een kunstenaar/ontwerper.
5. De evaluatie van artistieke interventies is een product van een open, participatief proces waarin gemeenschappelijk de waarde wordt beoordeeld. Evaluaties zijn in eerste instantie gericht op leerervaringen rond innovaties. Artistieke interventies zijn als artistiek product qua invloed geslaagd of minder geslaagd maar nimmer mislukt.
De slagingskansen worden versterkt door 1. Helderheid in doelstelling en financiering, 2. de betrokkenheid van de omgeving, 3. De kwaliteit van de kunstenaar(s), 4. Het gemeenschappelijk eigenaarschap met betrekking tot het belang van artistieke interventies, 5. Een lerende omgeving.
6. Aanpalende wetenschapsbenaderingen bij artistieke interventies zijn:
  - Experience economy
  - Economie 3.0
  - DoItYourself/DoItTogether (DiY/DiT)
  - Transitie management

Reacties zijn welkom: giephagoort@asom.org

Utrecht, 6 juni 2017.

Vormen externe partnerschappen, **Giep Hagoort**

Inventarisatie vanuit de LinC leergangen 1, 2, 3 en 4

Kern: coöperatieve manieren van samenwerken (wederkerigheid, collectieve ambitie, win/win), gekoppeld aan leiderschapsissues en mogelijke conflictstof.

Met dank aan **Nelly van der Geest** en deelnemers aan het LinC programma (BM= Business Model)

Vorm	Kenmerken	Leiderschap & conflictstof
1. Netwerk	Persoonlijk, functioneel, organisationeel, relatiegericht. Van geringe structuur tot organogram BM: vrijwillige bijdragen.	collectief, beperkt zichtbaar, gefragmenteerd. <i>Subgroepen domineren werking van netwerk.</i>
2. Platform	Ontmoetingspunt, analoog/digitaal, functiegericht. Globale structuur. BM: basisfinanciering via trekker.	Organisatorische trekker, organische feedback. <i>Politisering van platformfunctie.</i>
3. Meerpartijen Projectvorm	Tijdelijk, product/outputgericht, gestructureerd. BM: projectbudget (bijdragen en fondsen)	Projectleiderschap, stuurgroep. <i>Naar binnen gerichtheid.</i>
4. Coalities	Meerjarig programmatisch samenwerkingsverband gericht op beperkt maatschappelijk doel, zeer gestructureerd/ controle. BM: programmabegroting.	Collectief programma-leiderschap, woordvoerderschap. <i>Politieke deals tussen individuele partners, geen guncultuur.</i>
5. Alliantieparaplu/koepel	Partners bieden ruimte aan (opkomende) initiatieven, facilitair gestructureerd. BM: werkbudget, facturering.	Centrale sturing, 'onafhankelijke' directievoering. <i>Uiteenlopende verwachtingen.</i>
6. Strategische alliantie	Meerjarig partnerschap gericht op innovatie, markt- en samenlevingskansen en versterking van eigen posities. Contractueel gestructureerd. BM: meerjarenplanning, eigen bijdragen en externe PMC-inkomsten.	Verbindend leiderschap, intern of extern gerecrueteerd. <i>Uiteenlopende opbrengsten, teleurstelling, verdamping.</i>
7. Community building/DiY-DiT	Mede door internet gestimuleerde sociale ideeëngemeenschap met praktische voordelen voor betrokkenen, Synthese tussen netwerk, platform en coalitievorming, fragmentarisch gestructureerd. BM: vrijwillige bijdragen, donaties.	Maatschappelijk betrokken pioniers. <i>Uiteenlopende waardering van opbrengsten, verwatering oorspronkelijke bedoelingen.</i>
8. Coöperatie	Juridische vorm van samenwerkende, op voordeel gerichte ledenconstructie met een maatschappelijk motief (personen/organisaties), wettelijk en reglementair gestructureerd. BM: lidmaatschap, eventueel facturering.	Governance: bestuur en management. <i>Politisering van verhoudingen, verschillen in strategische opties.</i>
9. Festivalorganisatie	Kleine staf, grote omvang bij realisatie, wendbaar én strak. Veel (wisselende) partners. Gestructureerd als een innovatieve configuratie. BM: financieringsmix.	Gescheiden artistiek en zakelijk leiderschap, sterk gemotiveerd personeel, extreme vrijwillering. <i>Routine, vervlakking profiel.</i>
10. Consortium/PPS	Contractuele samenwerking ter verkrijging van een overheidsopdracht. Indien de overheid deelneemt is sprake van een Publiek Private Samenwerking.	Pragmatisch leiderschap. <i>Na afloop partnerschap gering gezamenlijk leereffect. Geslotenheid.</i>

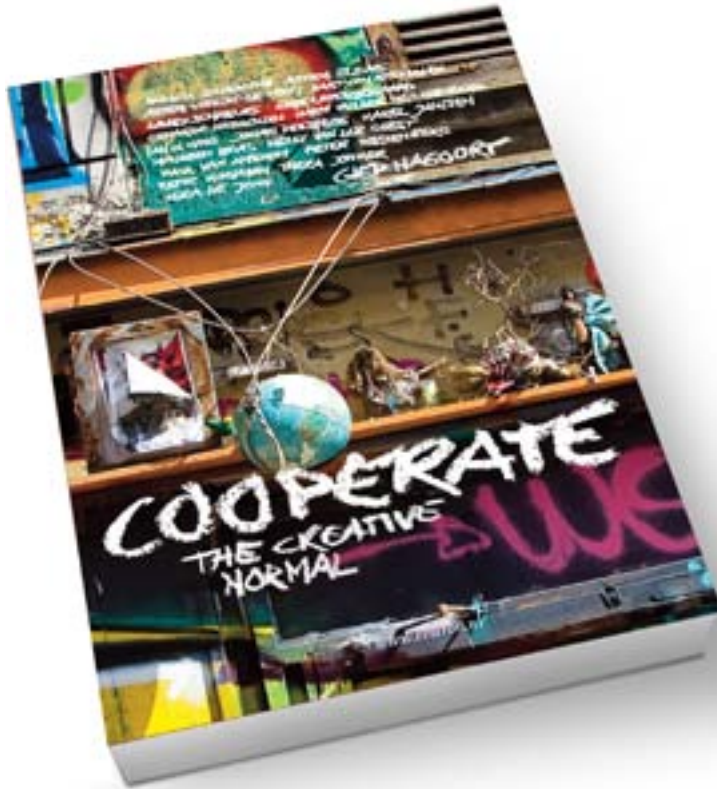
Schets gezamenlijk de eigen alliantie op die wellicht voldoet aan kenmerken van diverse, hierboven genoemde vormen.

Benoem expliciet de kenmerken en geef je (hybride?) alliantie een eigen naam. Breng de sterkte en zwakte van je alliantie in beeld. Maak ook duidelijk wat het BM van je alliantie is.

Typeer het leiderschap aan de hand van bovenstaande informatie. Waar ligt mogelijk conflictstof en wat kan daaraan preventief gedaan worden? Benoem concreet mogelijke interventies.

BOEKEN

Boek: Cooperate The Creative Normal

Het boek Cooperate The Creative Normal is een verzameling artikelen over allerlei vormen van samenwerking. Ook onderwijs en onderzoek komen aan bod. De artikelen zijn geschreven door professionals en bestuurders. Deel 1 bevat meer theoretisch materiaal en deel 2 staat meer de praktijk centraal. Het boek is geïnitieerd en geredigeerd door Giep Hagoort. Met bijdragen van Annelies van der Horst, Annick Schramme, Astrid Elburg, Astrid Vrolijk-De Mooij, Bart van Rosmalen, Davey Schreurs, Erik Uitenbogaard, Gerardo Neugovsen, Harm van den Heiligenberg, Ian W. King, Johan Kolsteeg, Karel Janssen, Maureen Baas, Nelly van der Geest, Paul van Amerom, Peter Westenberg, Rene Kooyman, Thera Jonker en Vera de Jong.

Cooperate The Creative Normal is in 2016 uitgegeven door Eburon in samenwerking met de Amsterdam School of Management.

Het boek is tijdens de zomerschool bij de leestafel verkrijgbaar voor de actieprijs van € 19,00 (200 blz.).

Boek: Actieve Stedeling, een zoektocht naar de stad als samenwerkplaats

Bottom-up initiatieven van burgers, dikwijls in samenwerking met bedrijven en overheden, geven zicht op de toekomst van de stad. Aanleiding is meestal een collectieve bezorgdheid of gedrevenheid, zoals samen zorgen voor je eigen energie of de opzet van een kinderdagverblijf. Maar soms nemen mensen ook de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de transitie van een complete wijk. Het Werkspoorkwartier in Utrecht is zo'n wijk. Het Cartesius Museum heeft over de afgelopen drie jaar een boek gemaakt. Dit boek geeft een haarscherp tijdsbeeld dat snel zal verouderen. Dat is niet erg, want het is bedoeld als tijdsdocument. Een momentopname van samenwerking aan stedelijke en economische veranderingen. Zichtbaar is de stedelijke dynamiek en de creativiteit en energie van toegewijde individuen om van een vergeten industriegebied een samenwerkplaats te maken. Drie jaren waarin gewerkt is in en aan een wijk die grote veranderingen ondergaat. Waarin samenwerking nieuwe betekenis heeft gekregen, waar valkuilen ontdekt en omzeild worden en waar duiding gegeven wordt aan een realiteit die bijdraagt aan een betekenisvolle marktmaatschappij waarin werken, leren en leven samenvallen.

Beeldsamenstelling en teksten: Erik uiteenbogaard en Rob Stolte
 Vormgeving: Autobahn, Rob Stolte
 Formaat: 200 x 270 mm staand
 Omvang: 196 pagina's binnenwerk plus cover
 Veel foto's en korte teksten. Met medewerking van velen.

Actieve Stedeling Een zoektocht naar de stad als samenwerkplaats is in 2015 uitgegeven door het Cartesius Museum als digitaal boek.

Het boek is kosteloos aan te vragen via www.cartesiusmuseum.org.

COLOFON

COLOFON

Cartesius Museum: organisatie van *Zomerschool 2017 - De Samenwerkplaats*

Algemene leiding, vormgeving: Erik Uitenbogaard, hoofdconservator

Curriculum, redactie: Giep Hagoort, conservator cultureel ondernemerschap

Logistiek: Constance Uitenbogaard

Cartesius Museum, p/a Park Arenberg 94, 3731EV De Bilt

www.cartesiusmuseum.org

Juni 2017

© Voor het overnemen van informatie uit deze reader: neem contact met ons op.

Follow-up zomerschool

Het Cartesius Museum wil graag met de deelnemers de follow-up bespreken van de zomerschool. We verzoeken je je reactie te mailen naar zomerschool@cartesiusmuseum.nl. Na de zomervakantie brengen we een document uit met onze bevindingen. Ook maken we dan een feedback-ronde langs onze adoptieorganisaties. De resultaten kunnen worden geraadpleegd via een speciale webpagina van de website van het Cartesius Museum (www.cartesiusmuseum.org/Zomerschool2017).

Erik Uitenbogaard

Giep Hagoort